бүтүнлүклә нәзм илә јазылдығыны көрүрүк. Азәрбајчан ше'ринин мин илә јахын бир тарихи олдуғу һалда, бәдии нәср лап сон әсрләрдә јаранмышдыр.

Јалныз бәдии әсәрләр дејил, һәтта үмумән јазылан китаблар (тарих, һесаб, лүғәт) да нәзм илә гурулурду. Инкилаба гәдәрки руһани мәктәбләриндә лүғәт китаблары да нәзм илә тәртиб олунурду. «Тәрәссүл вә нисаб» адлы лүғәт китабы белә башланырды.

Гәйи-малдарәст, мискин-кәдај!
Мәһәммәд-ситудә, әмин-истивај...

Ики сәтирдән ибарәт олан бу нәзмдә дөрд әрәб сөзүнүн фарсча мә'насы верилмишдир. Куја белә бир јазы дил өјрәнәнләрин јадында чох галыр. Нәзм илә јазылан јазыда грамматик гајдалардан, јазынын бүтүн мә'лум тәләбләриндән башга бир дә ритм техникасы, ифадәнин гурулушу хүсусијјәтләри көзләнир.

Бунунла белә нәзм илә ше'рин фәргини мүәјјән етмәк үчүн јазынын јалныз заһири техникасына јох, бәдии кејфијјәтинә диггәт јетирмәк лазымдыр. Мүәјјән техники тәләбләрә чаваб верән, сәтирләри өлчү вә гафијә илә тәшкил олунан бүтүн јазылар нәзмдир.

Бу хүсусијјәтдән башга, бәдии әһәмијјәти олан, варлыға шаиранә мүнасибәт бәсләјән, образлы тәфәккүр илә јарадылан мәнзум јазылара исә ше'р дејилир:

Јердән ајағыны гуш кими үзүб,
Јај кими дартыныб, ох кими сүзүб,
Јенә өз сүрүнү низамла дүзүб,
Баш алыб кедирсән һајана чејран.

Сөзләрин сәтирдә өлчү, гафијә илә, мүәјјән техника илә дејилмәсиндән башга бурада бәдии лөвһә јарадылмышдыр. Сәһрада чејраны көзәл бир мәхлуг кими, «гачар»ларын ән мәзијјәтлиси кими көрән шаирин тәсвирләри верилмишдир. Ше'р дили ән зәнкин бәдии дил сајылыр. Бурада сөзләр хүсуси диггәтлә сечилир. Ән јығчам, ән мә'налы, ән тә'сирли ифадәләр јарадылыр. Сөз вә ифадәләрин јалныз мә'на вә мәзмунуна јох, аһәнкинә, мусигисинә дә фикир верилир. Ше'рин охунушундан һәм дә бир мусиги һәззи алынып:

Аналар јанар ағлар,
Дәрдини санар ағлар,
Дөнәр көј көјәрчинә,
Јоллара гонар ағлар.

Бу бајатыда инсанын дәрин бир кәдәри верилмишдир. Севимли өвладыны итирмиш ананын дағдан ағыр гүссәсини верән бу дөрд сәтир ән гәмли маһны кими зеһнимиздән силинмир. А, р, с сәсләри елә кәтирилмишдир ки, көзәл бир аһәнк,

мусиги тә'сири бағышлајыр. Һәм дә бурада ајдын, биткин бир бәдии лөвһә вардыр. Халгымызын кечмишдәки ағыр, кәдәрли мәишәти, гүссәли һәјаты парлаг бир аләм кими нәзәримиздә чанланыр. Биз интизар, көз јашлары илә көјрәлән, көјәрчин кими јоллара гонан аналары көрүр, дујуруг. Балача бир парча бөјүк бир һәјат сәһнәсини көстәрә билир.

АЗӘРБАЈЧАН ШЕ'РИНИН ВӘЗНЛӘРИ

Азәрбајчан нәзминдә, ше'рдән ән азы үч шәрт тәләб олунур.

Ө л ч ү — сәтирләрин һәчми.

Б ө л к ү — сәтирләрин дахили фасиләләри.

Г а ф и ј ә — сәтирләрин ахырынчы сөзүндәки һечаларын ујғунлуғу.

Өлчү. Ше'рдә сәтирләрин өлчүсүндән бәһс едән бөлмәјә вәзн бәһси дејилир.

Азәрбајчан ше'ринин шәкилләри һәм чох, һәм дә мүхтәлиф вә мүрәккәбдир. Бу шәкилләрдә ишләнән өлчү дә мүхтәлиф вә мүрәккәб олур. Индијә гәдәр јаранмыш олан әдәбијјатымызда үч әсас ше'р вәзни вардыр.

Һ е ч а в ә з н и
Ә р у з в ә з н и
С ә р б ә с т в ә з н

Һеча вәзни

Һеча вәзни јахуд, ашыглар арасында мәшһур вә мәгбул олан истилаһ илә десәк «бармаг һесабы» вәзни Азәрбајчан ше'ринин ана вәзни, дилин хүсусијјәт вә тәбиәтинә ујғун олан вәзндир. Адындан да көрүндүјү кими бурада әсас шәрт мисрадакы (нәзмин бир сәтриндәки) һечаларын сајыдыр. Һечаларын сајы ше'рин өлчүсү демәкдир.

Шифаһи әдәбијјатда, ашыг јарадычылығында бу вәзн мәшһур олмуш вә көзәл ше'р нүмунәләриндә ишләнмишдир. Бу вәзнин мүхтәлиф шәкилләрдә ишләндијини көрүрүк. Дөрдлүк, бешлик, једдилик, сәккизлик вә саир өлчүләрдән нүмунәләр көстәрмәк олар.

А т а л а р с ө з л ә р и н д ә н:

јүз өлч, = 2
Бир бич. = 2
Јүз күн јараг = 2 + 2 = 4
Бир күн кәрәк. = 2 + 2 = 4
Сахла саманы = 2 + 3 = 5
Кәләр заманы. = 2 + 3 = 5

Бајаты вә ағылардан:

Бурадан бир атды кетди = 5 + 2 = 7
Атын ојнатды кетди = 5 + 2 = 7
Күн кими шәфәг верди = 5 + 2 = 7
Ај кими батды кетди = 5 + 2 = 7

Гошмалардан:

Көнул сән ки, дүшдүн ешгин бәһринә = 4 + 4 + 3 = 11
Нарын силкин, нарын чалхан, нарын үз = 4 + 4 + 3 = 11

Мүхтәлиф ше'рләрдән:

Оху тар, оху тар = 3 + 3 = 6
Сәни ким унутар = 3 + 3 = 6

Бүтүн бајатылар, лајлалар једдилик илә, кәрајлылар сәккизлик илә, бүтүн гошмалар исә онбирлик илә јарадылыр. Мүасир шаирләримиз ше'р шәкилләриндән истифадә мәсәләсинә сәрбәст, јенипәрәст вә јарадычы бир мүнасибәт бәсләјирләр. Јухарыда адларыны чәкдијимиз өлчүләри вә бир чох јени өлчүләри чәсарәт вә мүвәффәгијјәтлә ше'рдә ишләдирләр. Ашағыдакы ше'рләрдән алынан мисалларын өлчүсүнү нәзәрдән кечирәк:

Ај ағалар, ај пашалар = 4 + 4 = 8
Дәрд башымдан ашды јенә = 4 + 4 = 8
Сиррини вермәјир, сирдаша дүнја = 6 + 5 = 11
Әзәлдән јаранмыш тамаша дүнја = 6 + 5 = 11

Kaһ олур ки, овчу көнлүм дағлар ашараг = 4 + 4 + 5 = 13
Аста кедиб, ағыр кәзиб илләр доланыр = 4 + 4 + 5 = 13
Сәссиз кечән күнләримлә видалашараг, = 4 + 4 + 5 = 13
Һарај чәкиб, гыј гопарыб чөлләр доланыр. 4 + 4 — 5 = 13

Тез әл вериб көрүшүрүк өз инсанларымызла = 8 + 7 = 15
Икидләрин дурушуна бахдыгча фәхр едирик = 8 + 7 = 15
Одлар кечиб зүлмәт јаран гәһрәманларымызла = 8 + 7 = 15
Дејә-күлә наһар вахты биз Берлинә кедирик = 8 + 7 = 15

Әрәбистан торпағында шаһ Ростеван һөкмдармыш = 4 + 4 + 4 + 4 = 16
Әдаләтли, мәрһәмәтли, мөhтәшәммиш, бәхтијармыш = 4 + 4 + 4 + 4 = 16

Бүтүн бу өлчүләр шаирләримиз тәрәфиндән мүхтәлиф шәкилдә истифадә олунур. Ејни өлчүнү бөлкүләрин мүхтәлифлији нәтичәсиндә ајры-ајры шәкилләрдә ишләдирләр. Мисал үчүн гошма өлчүсүнү мисралардакы фасиләләри дәјишмә нәтичәсиндә мүхтәлиф шәкилләрә салырлар.

$$6 + 5 = 11$$
$$5 + 6 = 11$$
$$3 + 4 + 4 = 11$$
$$4 + 4 + 3 = 11$$
$$3 + 3 + 3 + 2 = 11$$

Гатар гатар олуб галхыб һаваја = 4 + 4 + 3 = 11
Нә чыхыбсыз асиманә дурналар = 4 + 4 + 3 = 11
Вурғун дејәр бир дәрд билән јар олсун = 4 + 4 + 3 — 11
Зүлфү булут, ағ синәси гар олсун = 4 + 4 + 3 = 11
Јахшы күндә, јаман күндә вар олсун = 4 + 4 + 3 = 11
Гәдир билән әһли-һалдан данышаг = 4 + 4 + 3 = 11

Бөлкү (тәгти). Ше'р гурулушунда, даһа доғрусу, нәзм техникасында өлчүдән сонра мүһүм бир шәрт бөлкүдүр. Нәсрдә сәтирләрин гурулушу еләдир ки, чүмлә гуртаранда фасилә јараныр. Ше'рдә исә фасилә башга чүр олур. Чүмләнин битиб-битмәмәсинә бахмајараг, һәр сәтирдә мәһз мүәјјән јердә фасилә олур: биринчи мисрада нечә һечадан сонра фасилә варса, бүтүн башга мисраларда да һәмин јердә фасилә олмалыдыр. Даһа доғрусу, ше'рин илк сәтри нечә бөлүнүбсә, бүтүн башга сәтирләр дә елә бөлүнмәлидир.

Лаләли чөлләрдә доғрудан да сән...
Тәрлан сәһәрләрин илк мүждәсисән...

Бу мисралар гошма шәклиндә онбирлик өлчүсүндә јазылмышдыр. Биринчи мисрада фасилә «лаләли чөлләрдә» сөзүндән — алты һечадан сонрадыр:

Лаләли чөлләрдә доғрудан да сән...

Бурада мисра бөлкү васитәси илә ики јерә бөлүнмүшдүр. Илк һиссәси алты, сон һиссәси исә беш һечалыдыр.

Буна көрә дә бүтүн башга мисраларда 6 + 5 = 11 тәнасүбү сахланмышдыр.

6 5
Тәрлан сәһәрләрин илк мүждәсисән = 11

Гошмада фасиләләр башга чүр дә верилә биләр:

Мән кәләндә киләнарлар күл иди
Күлләр ачды бағчалары бүрүдү.
4 4 3

Бу мисраларда фасилә ики јердәдир. Мисра үч парчаја бөлүнмүшдүр. Бөлкү 4 + 4 + 3 = 11 шәклиндә верилмишдир. Еләчә дә бајаты вә ағыларда бөлкү мөһкәм бир ганундур. Мисралар 4 + 3 = 7 јахуд 3 + 4 = 7 гајдасы илә бөлүнүр:

3 4
Бу дағда + марал азды,
Овчу чох + марал азды,
Ағлама + хумар көзлүм.
Өлмәрәм + јарам азды.

Мисраларын бу чүр, фасиләләрә бөлүнмәси һәр јердә зәрури олса да, һәр заман мүхтәлиф олур; ше'р техникасына, ше'рин мусигисинә көрә тәшкил олунур.

14-лүк өлчүсү илә јазылан ше'рләр 7 + 7 = 14 шәклиндә

бөлүндүјү кими 5 + 5 + 4 = 14 шәклиндә дә бөлүнүр. 15-лик илә јазыланлар:

$$7 + 8 = 15$$
$$8 + 7 = 15$$

јахуд:

$5 + 5 + 5 = 15$ шәклиндә дә бөлүнә билир.

Өлчү вә бөлкү көзләнилмәјиб пәракәндә бир һала дүшсә ше'р һасил ола билмәдији кими, ше'ри гафијәсиз дә тәсәввүр етмәк олмаз. Буна көрә ше'р техникасында үчүнчү мүһүм шәрт **гафијә** (ајаг)-дир. Мисраларын ахырларында бир нечә һечанын ифадә, тәләффүз, гурулушча бир-биринә ујғун олмасына гафијә дејилир. Гафијә нәзмдә, ја ше'рдә садәчә шәкли — формал чәһәт дејилдир. Бу, мүәјјән мәтләбин, сөзүн вурғу илә, тә'кид вә мөһкәмлијилә дејилмәсинә көмәк едир:

А бимүрвәт, ахы сәндән өтәри,
Аһ чәкмәкдән бағрым гана дөнүбдүр...
Гәдд әјилиб, күл ирәнким саралыб,
Хәзан дәјмиш күлүстана дөнүбдүр..

Диндирирәм, данышмырсан, күлмүрсән,
Хәбәр алыб әһвалымы билмирсән,
Ендирибән мәчлисимә кәлмирсән,
Јохса тахтын Сүлејмана дөнүбдүр?..

Бу парчада ашығын килеј-күзары, «күлмүрсән», «әһвалымы билмирсән», «мәчлисимә кәлмирсән» кими сөз вә ифадәләр, јалныз шәкил чәһәтдән јох, мәнтиг, вурғу чәһәтдән дә нәзмә көзәллик вә гүввәт верир.

Сөзүн аһәнк илә дејилишиндә јаранан гафијәләрә шифаһи әдәбијјат нүмунәләриндә, хүсусән аталар сөзләриндә дә раст кәлмәк олар:

Һәр ишини баб елә,
Көрән десин һа бәлә!

Гафијә, демәк олар, бүтүн нитг һиссәләриндән: фе'лдән, исимдән, сифәтдән, әвәзликдән, һабелә мәсдәрдән вә саирәдән јарана биләр.

Нә сохулмусан араја, а башы бәлалы фә'лә.
Нә хәјал илә олубсан белә иддиалы фә'лә...

Бу мисраларын ахырларына фикир верәк: фә'лә сөзү һәр ики мисрада тәкрар олунур. Беләчә, ејнилә тәкрар олунан сөзләрә гафијә јох, рәдиф дејилир. Гафијә рәдифдән әввәл кәлән, бир нечә һечасы исә тәләффүзчә ујғун олан сөзләрдир. Јухарыдакы мисраларда бәлалы, иддиалы сөзләри гафијә сајылмалыдыр. Чүнки һәр ики сөзүн сон һечасы гурулушча бир-биринә тамам ујғундур. Бурада гафијә сифәтдән јаранмышдыр.

Јар һали-дилими зар билибдир, билирәм,
Дили-зарымда нә ким вар, билибдир, билирәм.

Бу мисраларын ахырында ики сөз (билибдир, билирәм) тәкрар олунур ки, бунлар рәдиф адланмалыдыр. Рәдифдән әввәл кәлән сөзләр исә гафијәдир: зар, вар сөзләри фе'лдән дүзәлмә гафијәләрдир.

Севкилим, ләбләрин јагута бәнзәр
Сәрасәр дишләрин дүрданәдәндир.
Шәкәр дәһанындан чыхан сөзләрин
Һәр бири бир өзкә хәзанәдәндир.

Бурада, икинчи мисра илә дөрдүнчү мисра һәмгафијәдир:

...дүрданәдәндир...
...хәзанәдәндир

сөзләри исимдән дүзәлмә гафијәләрдир. Јалныз Азәрбајчан ше'риндә јох, үмумән Шәрг ше'риндә гафијә системи чох зәнкин вә мүхтәлифдир. Узун әсрләр боју чох ишләнмиш вә гәлиб һалына дүшмүш гафијәләр вардыр ки, муасир ше'рдә бөјүк әһәмијјәт кәсб етмир. Елләр, селләр, телләр, јелләр вә аман, заман, каман кими гафијәләрин анчаг баш сәси (һәрфи) башгадыр. Сөз исә тамамилә бир-биринин ејнидир. Белә кәлмәләрдән гафијәләр дүзәлтмәк нә гәдәр асан олса да, тә'сир е'тибары илә о гәдәр зәиф олур. Мүхтәлиф сөзләрин мүхтәлиф бирләшмә вә тәнасүбүндән јаранан, охучу үчүн көзләнилмәз олан гафијәләр гүввәтли һесаб олунур.

Һәр китабә ким, ләби-лә'лин һәдисин **јазәләр,**
Риштеји-чанбирлә зәвг әһли ону **ширазәләр.**
Шејхләр мејханәдән үз дөндәрәләр мәсчидә,
Битәригәтләр кәрәк ким, доғру јолдан **азәләр.**
Чаклар көјсүмдә санмын ким, ачыбдыр тиғи-ешг,
Көнлүмүн шәһринә меһрин кирмәјә **дәрвазәләр.**

Биринчи, икинчи, дөрдүнчү вә алтынчы мисралар һәмгафијәдир, анчаг бу гафијәләр мүхтәлиф фе'лләрин мүхтәлиф шәклиндән вә исимдән јаранмышдыр.

јазәләр (јазмаг)
ширазәләр (ширазәләм)
азәләр (азмаг)
дәрвазәләр (дарваза)

Азәрбајчан ше'риндә мисраларын јалныз ахырында јох, ортасында да бә'зән гафијә јарадылыр ки, буна д а х и л и г а ф и ј ә дејилир. Бу шәкилдә јазылан ше'рләрә ашыглар «гоша јарпаг» дејирләр. Ашағыдакы гошма тамамилә бу системдә гурулмушдур:

Саллан гәләм **гашды,** јаны **јолдашды,**
Галмышам **аташды,** мән башы **дашды,**
Һуш башымдан **чашды,** дилим **долашды**
Көзләрим **саташды,** бухаға дүшдү.

Атлаздан **гәбалы**, белиндә **шалы**,
Көвһәрдән **баһалы**, үзүндә **халы**,
Бахсын ашыг **Алы**, көрсүн бу **һалы**
Әјри телләр ајна габаға дүшдү... вә с.

Бүтүн мисраларын һәм ахырында, һәм дә ортасында гафијә вардыр. Бу үсул илә гошма јазылдығы кими ше'рин башга шәкилләри дә јазыла биләр. Ашыг Мәммәдин мәшһур «Ағрын алым» адлы мухәммәси дахили гафијәләрлә јазылмышдыр.

Ај **чаван**, сәрви-**рәван**, гөнчә **дәһан** ағрын алым,
Ајгабах, бир бәри **бах** гашы **каман** ағрын алым.
Алма **јанаг**, бүллур **бухаг**, тути **зәбан** ағрын алым.
Ај **бивәфа**, етмә **чәфа**, кәтир **дәрман** ағрын алым.
Кәл **инсафа**, сүрәк **сәфа** һәр бир **заман** ағрын алым.

Бурада һәр сәтрин өзүндә ики, ја үч һәмгафијә сөз вар. Мухәммәсин һәр мисрасындакы гафијәләрдән башга бәнддә олан илк дөрд мисра өз араларында һәмгафијәдир. Ахырынчы (бешинчи) мисра исә башга бәндләрин ахырынчы мисралары илә һәмгафијәдир. Бу шәкилдә ше'р јаратмаг чәтин олса да мусиги, аһәнк, сәлислик чәһәтдән мараглы вә охунаглы олур. Азәрбајчан ше'риндә гафијә гурулушу мухтәлиф олдуғу гәдәр дә зәнкиндир. Бүтүн нитг һиссәләриндән гафијә јарандығы кими, ејни шәкилли мухтәлиф мә'налы сөзләрдән, даһа доғрусу, чинаслардан да гафијә јараныр. Бу саһәдә ашыг Әләскәрин јаратдығы нүмунәләр мәшһурдур.

Нә әскик дин, нә артыг күл, нә **даннан!**
Мухәннәтә зәһәр олмур **нәдән нан?**
Дәрд билмәздән, дил ганмаздан, **наданнан**,
Нә гандым әзәлдән, нә ганам инди

Үч әввәлки мисрада ејни шәкилдә тәләффүз олунан гафијә ајры-ајры мә'налардадыр: «нә даннан» (даннанма), «нәдән нан» (чөрәк), «наданнан» (надан адамдан).

Шаир ајры-ајры сөзләри елә кәтирмишдир ки, ифадә ејни шәкилдә ешидилсә дә мә'на башга-башгадыр.

Шәрәфли күн кәләчәк!
Бизимкидир кәләчәк!

Бурада да гафијә ејни сөздүр. (Кәләчәк) анчаг бу, ајры-ајры сөзләрин јанашдырылмасындан јаранан мүрәккәб кәлмә дејил, ејни сөздүр. Бу сөз исә һәм фе'лин кәләчәк заманыны, һәм дә истигбал мәфһумуну билдирир.

Сәһәр-сәһәр сәрчешмәләр башында
Күн кими дағлара **јајылан пәри**,
Ким ки, мәндән сәнә јаман сөјләсә,
Ја әгрәб дишләсин, **ја илан пәри!**

Бу ше'рдә «Јајылан», «Ја илан» чинаслы гафијәләрдир.

Биринчиси фе'ли сифәт олдуғу һалда, икинчиси «Ја» әдаты әлавә олунмуш исимдир.

Пионерин бармағыны **ганатсалар**,
Бир гыј вуррам, көјдә гушлар **ганат салар!**

Бурада «ганатмаг» сөзүндән, «ганат салмаг» мәфһумундан ибарәт чинаслы гафијә јаранмышдыр.

Гафијә гурулушунда бә'зән сөзүн тәләффүз вә јазы шәкли јох, сәдасы, ешидилмәси нәзәрдә тутулур. Мајаковски «ночи» сөзү илә «очен» сөзүнү һәмгафијә етдији кими Азәрбајчан шаирләри дә јазылыш шәкли башга-башга олан, ешидилмәси исә охшајан ифадәләри дә һәмгафијә едирләр.

Ленин зүлмәт дашыны
гопардыб гәлпә-гәлпә
Изтираб дәнизиндән
Јол ачды милјон гәлбә (*Р. Рза.* «Ленин»)

Ше'рин көзәллијини тә'мин етмәк үчүн онун һиссәләринин камиллијинә дә фикир верилмәлидир.

Ше'рин һәр сәтринә **мисра**, чүт сәтринә исә **бејт** дејилир. Ше'рдә ән көзәл, камил мисраја «шаһ мисра», ән камил бејтә «шаһ бејт» дејилир: бу, маһијјәт е'тибары илә афоризм, јахуд сечмә кәлмәдир. Мәсәлән:

Сојуг мәзарә дә зинәтдир инсан!

Јахуд:

Јохдурса дүнјанын учу-бучағы,
Һәр јердә истидир ана гучағы!

Ше'рин бир нечә мисрадан ибарәт олан һиссәсинә **бәнд** дејилир. Бәндин мисралары гафијә гурулушу вә мә'на вәһдәти е'тибары илә бағлы олур. Бә'зән ше'р шәкилләри бәндләрин сајы илә адланыр: мухәммәс шәклиндә һәр бәнд беш, мүсәддәсдә исә һәр бәнд алты мисрадан ибарәт олур. Бир бәнддә гафијә гурулушу нечәдирсә, башга бәндләрдә дә бу чүр сахланмалыдыр.

Мүасир ше'р шәкилләриндә бәндләр бә'зән һәчмчә вә һәтта гафијә гурулушу е'тибары илә дә ејни олмаја билир. Шаир истәдији јердә, истәдији бәнди гурулушча дәјишдирир. С. Вурғунун «Комсомол поемасы»нда вә ја Рәсул Рзанын «Ленин» поемасында елә һиссәләр, епизодлар вар ки, нәинки мә'нача, гурулуш, техника вә гафијә системинә көрә дә бир-бириндән чох фәргләнирләр.

Әруз вәзни

Әруз вәзни әрәб дилинин фонетик вә морфоложи хүсусијјәтләринә ујғун олараг, әрәбләр тәрәфиндән јарадылмыш ше'р өлчүсүдүр. «Әруз» сөзү бир сыра мә'налар дашыјыр. О, «кениш јол», «булуд» мә'насында ишләнир. Чадырын ор-

тасына вурулмуш дирәјә, бејтин биринчи мисрасынын ахырына да «әруз» дејилир.

Әруз «әрәзә» (عرض) сөзүндән, «әрз» мәсдәриндәндир. Әрз, бир шеји ајдынлашдырмаг мәгсәди илә ону башга әшјаја вә ја бир кимсәјә көстәрмәк мә'насыны ифадә едир. Мәсәлән: инсан үзүнүн нә шәкилдә (тәмиз вә ја чиркли) олдуғуну билмәк үчүн ону ајнаја көстәрмәси (әрзи-чамал етмәси), јахуд гызылын саф вә ја гарышыг олмасыны тә'јин етмәк мәгсәди илә ону мәһәк дашына көстәрмәк (сүртмәк) вә с. Әруз исә «әрз» сөзүндән фе'ли сифәт олуб, она көстәрилән шејләри ајдынлашдыран, кәшф едән, писини јахшысындан, дүзүнү нөгсанлысындан ајыран демәкдир.

Истилаһи мә'нада исә әруз ше'р өлчүләриндән бәһс едән елм демәкдир.

Әруз вәзнинин јаранма тарихи гәдимдир. Һәлә исламијјәтдән чох әввәл әрәб фолклорунда, гәһрәманлыг тәрәннүм едән мәнзум һәмасәләрдә, бәдәви әрәб гәбиләләри арасында кедән мүһарибәләр заманы бәдаһәтән сөјләнән рәчәзләрдә әсас вәзн, әруз вәзни олмушдур.

V әсрдә јашамыш Әшшәнфәрәнин (—510) вә VI әсрин әввәлләриндә јашајыб, гәсидәнин илк нүмунәләрини јаратмыш олан Әл-Мүһәлһилин (—531) ше'рләри әруз вәзниндә сөјләнмишдир. Чаһилијјә дөврүнүн көркәмли лирик шаири сајылан Имрәүл-Гејсин (500—540) ән мәшһур мүәлләгә гәсидәси дә әруз вәзнинин «тәвил» бәһриндә јазылмышдыр. Бурадан мә'лум олур ки, әруз вәзни әрәбләр тәрәфиндән јарадылыб, сонрадан Иран әдәбијјатына вә бир сыра башга Шәрг халгларынын, о чүмләдән Азәрбајчан халгынын классик поезијасына да кечмишдир.

Әруз вәзнини илк дәфә системләшдириб, бир елм шәклинә салан, онун нәзәри чәһәтдән әсасыны јарадан VIII әсрин көркәмли мусигишүнасы, луғәт вә нәһв алими бәсрәли Әбу Әбдүррәһман Хәлил ибн Әһмәд Фәраһиди (700—772) олмушдур. О, шәрти олараг «Фе'л» мәсдәриндән јахуд «Фәәлә» (فعل) кәлмәсиндән әмәләкәлмә сөзләрдән бир нечә узун-гыса һечалары әһатә едән әруз гәлибләри дүзәлтмишдир ки, бунлара да «тәф'илә»ләр дејилир. Мәсәлән: Ф ә у л у н, Ф А и л у н, М ә ф А И л у н, Ф А и л А т у н вә и. а.[1] Бу кими тәф'иләләрин бирләшмәси, тәкрары, јахуд биринин дикәри илә әруз ганунуна мүвафиг јерини дәјишмәси нәтичәсиндә әруз вәзнинин мүхтәлиф өлчүләри (шәкилләри) әмәлә кәтирилмишдир. Бу, өлчүләрә «бәһр»ләр дејилир. Хәлил ибн Әһмәд әруз вәзнини 15 бәһр үзрә тәртиб етмишдир. Һәмин бәһрләр бунлардыр:

[1] Бу тәф'иләләрин сајы 70-дән чохдур. Бунлар мисрадакы сөзләри өлчмәк үчүн ваһиди-гијаси вәзифәсини көрүр.

тәвил, мәдид, бәсит, вафир, камил, һәзәч, рәмәл, рәчәз, мүнсәриһ, сәри, хәфиф, мүзаре, мүчтәсс, мүгтәзәб вә мүтәгариб (јахуд тәгарүб).

16-чы бәһр «мүтәдарик» бәһри адланыр ки, буну IX әсрин әввәлләриндә јашамыш Әбүлһәсән Әхфәш адлы нәһв алими јаратмышдыр. Сонралар фарс әрузшүнаслары бунларын үзәринә өз дилләринин тәбиәтинә мүвафиг кәлән 3 бәһр — гәриб, чәдид вә мүшакил бәһрләрини әлавә етмишләр. Беләликлә, әруз бәһрләринин сајы 19 олмушдур.

Бу 19 бәһрин өлчүләри олан тәф'иләләрдә бир сыра дәјишиклик јаратмагла һәр бәһрин бир нечә нөвү алыныр. Дәјишиклик сајәсиндә 19 бәһрин 200-дән артыг нөвү әмәлә кәлир.

Тәф'иләләринин дүзүлүшчә бир-биринә охшарлығыны вә онлардакы һечаларын узун-гысалығы чәһәтдән бир-биринә јахынлығыны нәзәрә алыб, бүтүн бу 19 бәһри 6 даирәјә бөлмүшләр. Һәр даирәјә бир нечә бәһр дахилдир.

I. Мүхтәлифә даирәсинә—тәвил, мәдид вә бәсит бәһрләри.

II. Мө'тәлифә даирәсинә — вафир вә камил бәһрләри.

III. Мүчтәлибә даирәсинә — һәзәч, рәмәл, рәчәз бәһрләри.

IV. Мүштәбиһә даирәсинә — мүнсәриһ, мүзаре, мүчтәсс вә мүгтәзәб бәһрләри.

V. Мүттәфигә даирәсинә — мүтәгариб вә мүтәдарик бәһрләри.

VI. Мүнтәзиә даирәсинә — сәри, хәфиф, гәриб, чәдид вә мүшакил бәһрләри дахилдир.

Бу даирәләрдә көстәрилән 19 бәһрдән тәвил, мәдид, бәсит вә вафир јалныз әрәб поезијасында ишләдилир. Бунлардан нә фарс, нә дә Азәрбајчан ше'риндә истифадә олунмајыр. Чәдид, гәриб вә мүшакил бәһрләри јалныз фарс поезијасына аид олуб, нә әрәб, нә дә Азәрбајчан ше'риндә ишләнмәмишдир. «Мүгтәзәб» бәһри исә һәм әрәб, һәм дә фарс ше'риндә ишләнирсә дә Азәрбајчан поезијасында ишләнмәз дәрәчәдәдир. Јердә галан 11 бәһрдән исә бүтүн Јахын Шәрг халгларынын поезијасында истифадә олунмушдур.

Азәрбајчан поезијасында әруз вәзни. Классик шаирләримизин әсас вәзни сајылан әруз, XII әсрдән сон әсрә гәдәр ше'римиздә әсас јер тутмушдур. Лакин бу вәзнин ритм, аһәнк хүсусијјәтләри һеча вәзниндәкиндән тамам башгадыр вә мүәјјән дәрәчәдә ана дилимизин тәбиәтинә јаддыр.

Мә'лум олдуғу үзрә Азәрбајчан дилиндә узун вә гыса саит сәс олмајыб, һамысы ејни фасиләдә олур. Һалбуки, әрәб дилиндә, һәтта ејни саитләр узун-гысалығына көрә бир нечә чүр тәләффүз олунур. Мисал үчүн әрәб дилиндә «а» сәси бир чүр јох, үч чүр олур.

У з у н — а
О р т а — а
Г ы с а — а

«Вәфа» сөзүндәки «а» илә «Ариф» јахуд «гаре» сөзүндәки «а»-ны мүгајисә етсәк, икинчи сөзләрдәки «а», биринчидән ики дәфә узундур.[1]

Белә олдуғу һалда, мисралардакы һечаларын сајы өлчүнү дүрүст мүәјјән едә билмәз. Ола биләр ки, бир мисрада ики-үч узун саит верилсин, о бирисиндә һеч олмасын. Вәзни позмамаг үчүн әввәлки мисрадакы узун саитләрин јерини сонракы мисраларда гыса саитләр илә долдурмаг лазым кәлир. Бу һалда исә мисралардакы һечаларын мигдары бәрабәр јох, мүхтәлиф олур. Мәсәлән:

Пендир ағзында бир гара гарға,
Учараг гонду бир уча будаға.

Биринчи мисра 10, икинчи исә 11 һечадан ибарәтдир. Јухарыдакы мисрада нагис олан һечанын јерини долдурмаг үчүн «гара» сөзүнү кәрәк узададасан, «гараа» шәклиндә тәләффүз едәсән, јохса, мисраларын өлчүсү позулар. Буна көрә дә әруз вәзниндә мисрадакы һечаларын сајы јох, узун — гыса һечаларын тәнасүбү, нөвбәләнмәси әсас көтүрүлүр.

Јә'ни биринчи мисрада нечә узун һеча варса, бүтүн башга мисраларда да мүтләг о гәдәр узун һеча олмалыдыр. Һәмчинин, узун-гыса һечаларын јерләшмәси тәнасүбү дә мүтләг биринчи мисрадакы кими олмалыдыр: биринчи мисраларда 4-чү һеча узун, 7-чи гысадырса, бүтүн башга мисраларда да бу чүр олмалыдыр. Ашағыдакы бејти мисал көтүрәк:

Ешитдим мән ки, Мәчнуни-диләфкар
Олунча мөвти-Лејладән хәбәрдар

(М. Һади)

Бу мисралары һечалара ајыраараг гурулушуна бахаг:

Е	шит	дим	мән	ки	Мәч	ну	ни	ди	ләф	кар
О	лун	ча	мәв	ти	Леј	ла	дән	хә	бәр	дар[2]

Көрүндүјү кими бу бејтин һәр мисрасы 11 һечадан ибарәтдир. Һәр мисрада олан биринчи һеча гыса, 2, 3, 4-чүләр узун, 5-чи јенә гыса, 6, 7, 8-чи һечалар узун, 9-чу һеча гыса, 10, 11-чи һечалар исә узундур. Биринчи мисрада гәбул олунан бу гурулуш бүтүн ше'р боју сахланмалыдыр. Әруз вәзниндә өлчүнү, һеча тәнасүбүнү мүәјјән етмәк вә јадда галмасыны асанлашдырмаг үчүн «фе'л» сөзүндән әмәләкәлмә

[1] «а» сәси әрәб вә фарс кәлмәләринин әввәлиндә кәлдикдә о, Азәрбајчан дилиндәки «а» сәсинә нисбәтән үч дәфә узун, сөзүн ортасында ики дәфә (бә'зән бир дәфә узун), сөзүн ахырында исә ики дәфә узун тәләффүз едилир. Әрәб дилиндә «у» вә «и» сәсләри дә «а» кими үч чүр олур. Она көрә дә а, у, и сәсләринә һүруфи-имла, јә'ни узанан саит һәрфләр дејилир.

[2] Кичик чизки (-) гыса һечаны; бөјүк чизки (—) узун һечаны көстәрир.

«гәлибләр» — тәф'иләләр јаратмышлар. Мисралары бир нечә узун-гыса һечаны әһатә едән бу гәлибләр илә өлчүрләр.

Јухарыдакы бејтин биринчи мисрасына тәф'иләләри тәтбиг етдикдә белә бир өлчү алыныр:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Е	шит	дим	мән	ки	Мәч	ну	ни	ди	ләф	кар
мә	фА	И	лүн	мә	фА	И	лүн	фә	'У	лүн

«МәфАИлүн» тәф'иләсиндә биринчи һеча гыса, 2, 3, 4-чү һечалар исә узундур. Мисрада бу гәлиб ики дәфә јерләшир. Ахырынчы парчанын Фә'Улүн тәф'иләсинин әввәлинчи һечасы гыса, сон ики һечасы узундур.

Вәфа һәр кимсәдән ким, истәдим, ондан чәфа көрдүм.
Кими ким, бивәфа дүнјада көрдүм, бивәфа көрдүм.

Бу мисралары «гәлибләрә» саланда көрүрүк ки, «мәфА Илүн» сөзү һәр бириндә дөрд дәфә тәкрар олунур.

Вә-фа һәр-ким	сә-дән ким-ис	тә-дим-он-дан	чә-фа көр-дүм
мәфАИлүн	мәфАИлүн	мәфАИлүн	мәфАИлүн

Он алты һечадан ибарәт олан бу мисрада узун-гыса һечаларын тәнасүбү белә кедир:

1	2	3	4
5	6	7	8
9	10	11	12
13	14	15	16

Биринчи, бешинчи, доггузунчу, онүчүнчү һечалар гыса, бүтүн башга һечалар исә узундур. Ајдын көрүнүр ки, бурада фасиләләр (мисра дахилиндәки бөлкүләр), һәмин мисраны тәшкил едән сөзләрин «парчаланмаз»лығыны нәзәрдә тутмур. Һеча вәзниндә фасилә кәлмәләрин бүтөвлүјүнү нәзәрдә тутур, анчаг кәлмәнин битдији јердә фасилә олур.

Әрузда исә буна риајәт олунмур. Өлчү ваһиди олан тәф'иләләр үзрә мисралары парчалајанда (тәгти едәндә), чох заман кәлмә ики јерә бөлүнә билир (бә'зи һалларда, һәтта һеча өзү дә һәрфләрә бөлүнүр). Һәмин мисра бу шәкилдә парчаланыр:

вә фа һәр ким 4
сә дән ким ис 4
тә дим он дан 4
чә фа көр дүм 4

Мадам ки, мисралар һечанын вә ја сөзүн сајы илә јох, тәф'иләләр илә өлчүлүр, онда бу тәф'иләләрин өзүнү дә мусигидә олдуғу кими тәснифләшдирмәк лазым кәлир.

Әруз вәзниндә өлчүнү, һеча тәнасүбүнү мүәјјән **етмәк вә** јадда галмасыны асанлашдырмаг үчүн анчаг тәф'иләләрдән истифадә олунур.

Азәрбајчан ше'риндә ишләнән әсас 19 тәф'иләни беләтәснифләшдирмәк мүмкүндүр:

Фә'Ул — көрүр
Фә'Улүн — көрүрдүм
ФАилүн — көрмүшәм
Фә'лүн — көрдүм
Фә'лү — көрдү
Фә'Улү — көрүрдү
Фәилүн — көрүрәм
ФАилАтүн — көрмүшәммиш
ФәилАтүн — көрүрәммиш
ФәилАтү — көрүрәмсә
ФАилАт — көрсә вај
Фә' — көр
Мәф'Улү — көрмүшдү
МәфАИлү — көрүрләрди
МәфАИлүн — көрүрләрмиш
МәфАилүн — көрүрдүләр
Мүфтәилүн — көрмүш иди
Мүстәф'илүн — көрмүшдүләр
МүтәфАилүн — көрә билмәдим

Бу тәснифат әсасында да әруз вәзниндә мәшһур олан бәһрләр әмәлә кәтирилмишдир. Нәзмин һәр бир һиссәсини әруз ваһиди — гијаси вәзифәсини көрән гәлибләринә (тәф'иләләринә) тәтбиг етмәклә онун һансы бәһрдә јазылмыш олдуғуну билирик:

дусти[1] бипәр — фАилАтүн
ва фәләк би. — фАилАтүн
рәһм дөвран — фАилАатүн
бисүкун — фАилүн

Демәк, тәф'иләләринин тәсниф вә дүзүлүшүнә нөрә Фүзулинин бу ше'ри рәмәл бәһринин мүәјјән моделинә (нөвүнә) мүвафиг кәлир. Классик Азәрбајчан шаирләри әруз вәзнинин дилимизә ујғун кәлән нөвләрини чох ишләтмишләр.

Бунунла белә классик ше'римиздә вәзнин тәләбинә ујғун олараг, бә'зән сөзләрин тәһриф едилмиш бир шәклә дүшмәси һалларына раст кәлирик. Вәзн хатиринә сөзүн узадылмасына «имала», гысалдылмасына исә «зиһаф» дејилир.

[1] Нәзм һиссәләрини тәф'иләләрин чүз'иләринә мүвафиг өлчдүјүмүз заман, әкәр мисрада сәссизлә гуртаран сөздән сонра сәссизлә башлајан сөз кәләрсә, онда биринчи сөзүн сонундакы сәссиз сәсин ахырына шәрти олараг, бир гыса «и» сәси артырылыр, бунунла да тәк галан һәрф һеча шәклинә дүшүр (Ә. Ф.).

Бунлар анчаг вәзни долдурмаг, мисранын һәчмини башгаларына бәрабәр етмәк үчүн лазым кәлмишдир:

Нијә бәс бөјлә бәрәлдирсән а гаре' көзүнү?
Јохса бу **ајинәдә** әјри көрүрсән өзүнү?

(Сабир)

Икинчи мисрадакы «ајна» сөзү «ајинә» шәклиндә дејилмәзсә, вәзн позулмуш олур.

Јахуд:

Күзкү кими **гаты** үзлү олма!
Нәркис кими хијрә көзлү олма!

(Фүзули)

Биринчи мисрадакы «гаты» сөзүну узадараг, «гааты» охумалыјыг ки, вәзн позулмасын. Белә ималәләрә бир чох мисал көстәрмәк олар. Мәсәлән:

«Сурәтә бах, мә'нији сурәт ичиндә **тани** көр»

(Нәсими)

«**Кујија** атан меһи-табандыр, анан афитаб»

(Фүзули)

Әкәр бу мисалда олан «тани» «таани» шәклиндә узадылмаса, «кујија» сөзү «куја» шәклиндә тәләффүз олунса, ше'рин вәзни тамамилә позулар.

Инди ашағыдакы бејтләрдә олан зиһафлара да нәзәр салаг:

Үрәфа **дерсән** өзүн, әһли-хәта **дерсән өзүн,**
Дүшүнүрсәнми бу сөздә нечә һәдјанлыг **олур?**

Јахуд:

Демиш һәр гөнчәјә ашиглијин разин сәба **дерләр,**
Ел ағзын тутмаг олмаз, горхурам еј күл сана **дерләр**

Бу мисраларын сонундакы рәдиф сөзләр «дејәрләр» кими гысалдылмамыш тәләффүз олунарса, мүтләг вәзн позулачагдыр.

Классик шаирләримиз әрузун дилимизин фонетик сәчијјәсинә јад олан чәһәтләрини дүшүнәрәк, әруз бәһрләринин нисбәтән инчә, јүнкүл нөвләрини чох ишләтмәјә вә техника чәһәтдән садәләшмәсинә сә'ј етмишләр.

Досент Әкрәм Чәфәрин апардығы тәдгигата көрә Азәрбајчан поезијасында анчаг ашағыдакы 11 бәһрдән истифадә олунмушдур.

Бәһрләрин ады	Азәрбајчан ше'риндә ишләнән нөвләринин сајы	Әсас нөвүн тәф'иләләри
1. Һәзәч бәһри	(10 нөвү илә)	мәфАИлүн мәфАИлүн мәфАИлүн мәфАИлүн
2. Рәмәл бәһри	(10 нөвү илә)	фАилАтүн фАилАтүн фАилАтүн фАилАт

Бәһрләрин ады	Азәрбајҹан ше'риндә ишләнән нөвләринин сајы	Әсас нөвүн тәф'иләләри
3. Рәҹәз бәһри	(4 нөвү илә)	мүстәф'илүн мүстәф'илүн мүстәф'илүн мүстәр'илүн
4. Мүтәгариб бәһри	(4 нөвү илә)	фә'Улүн фә'Улүн фә'Улүн фә'Улүн
5. Мүзаре бәһри	(3 нөвү илә)	мәф'Улү фАилАтү мәфАИлү фАилүн
6. Мүнсәриһ бәһри	(2 нөвү илә)	мүфтәилүн фАилүн мүфтәилүн фАилүн
7. Мүҹтәсс бәһри	(2 нөвү илә)	мәфАилүн фәилАтүн мәфАилүн фәилАтүн
8. Хәфиф бәһри	(2 нөвү и ә)	фАилАтүн мәфАулүн фәилАтүн
9. Мүтәдарик бәһри	(2 нөвү илә)	фАилүн фәил фАилүн фәил
10. Камил бәһри	(2 нөвү илә)	мүтәфАилүн мүтәфАилүн мүтәфАилүн мүтәфАилүн
11. Сәри бәһри	(1 нөвү илә)	мүфтәилүн мүфтәилүн фАилАт

1. Һәзәҹ бәһри — «һәзәҹ» кәлмәси әрәб дилиндә хоша кәлән аваз, үрәјә јатан хош сәс демәкдир. Ән көзәл лирик ше'рләр вә маһнылар бу бәһрдә јазылмышдыр. Һәзәҹ ән чох ишләнән бәһрләрдән олмагла, әрәб поезијасында отуза гәдәр нөвү вардыр. Азәрбајҹан ше'риндә исә онун 10—12 әсас нөвү даһа чох ишләнмишдир. Бу бәһрин салим формасы һәр мисрада дөрд «мәфАИлүн» тәф'иләсиндән ибарәтдир. Буна дөрд бөлүмлү һәзәҹ нөвү дә дејилир. Һәзәҹин ики вә үч бөлүмлү нөвләри дә вардыр. Ашағыдакы нүмунәләр буну ајдын көстәрир:

I. мәфАИлүн	**мәфАИлүн**	**мәфАИлүн**	**мәфАИлүн**
Сәбадән кул Санарсан пәр	үзүндә сүн ачыб күлшән	бүли-пәрпи дә бир мүшкин	чи-таб ојнар ғураб ојнар *(Фүзули)*

II. мәфАИлүн	**мәфАИлүн**	**мәфАИлүн**	**мәфАИлүн**
Нә дәсти-ја Ачылмаз гөн	ридән өпдүк чәји-мәгсу	нә бир саги димиз бу дәһ	әјағындан ри бағындан *(С. Ә. Ширвани)*
III. мәфАилүн	**мәфАилүн**	**мәфАилүн**	**мәфАилүн**
Чығырма јат Сус ај јазыг	ај аҹ тојуг фәзадәки	јухунда чох үгаби-ҹан	ҹа дары көр шикары көр *(М. Ә. Сабир)*

Биринҹи нөвдә көстәрилән тәф'иләләрлә, үчүнҹү нөвдә көстәриләнләр арасында фәрг вардыр. Биринҹи нөвдәки тәф'иләләрдә «И» сәси узун олдуғу үчүн вәзн аһәнкҹә ағырлашмышдыр. 3-ҹү нөвдәки тәф'иләләрдә исә «и» гыса олдуғу үчүн вәзн сүр'әтли вә ојнагдыр.

IV. мәф'Улү	**мәфАИлү**	**мәфАИлү**	**мәфАИл**
Дөвләтли Меһманла	ләриз мәгсә рымыз бүсбү	димиз ејшү түн әрбаби	сәфадыр чинадыр *(М. Ә. Сабир)*
V. мәф'Улү	**мәфАИлү**	**мәфАИлү**	**фә'Улүн**
Мәнзури Бир шанә	будур ол ди чәк ол зүлфи	ли диванә пәришанә	дағылсын дағылсын *(Ашиз)*
VI. мәф'Улү	**мәфАИлүн**	**мәф'Улү**	**мәфАИлүн**
Диванә Салдым о	көнүл севди да јандырдым	бир дилбә Сән'ан ки	ри тәрсани ми гур'ани *(Зикри Әрдәбили)*
VII. мәфАИлүн	**мәфАИлүн**	**мәфАИл**	
Ҹәмали-фит Чыхарды пәр	нәси тутду дәдән рази	ҹәһани нәһани *(Нәсими)*	

VIII. мәфАИлүн	мәфАИлүн	фә'Улүн
Мән өлдүм үс Ачыб башын	түмә дилда о сүнбүл та	р кәлсин р кә син *(С. Ә. Ширвани)*
IX. мәф'Улү	**мәфАилүн**	**фә'Улүн**
Сәд шүкри Мәшрутә	ки олду ну илә бу ха	ри баран ки Иран *(М. Ә. Сабир)*
X. мәф'Улү	**мәфАилүн**	**мәфАил**
Еј меһтә Рәһм е лә	ри бәһтәри Фәгирү на	заманә тәванә *(Һејран Ханым)*

Һәзәч бәһринин үч бөлүмлү нөвләриндән гәзәл жанрында аз истифадә олунмушдур. Бу нөвләр ән ојнаг вәзндә олдуғундан ше'рин мәснәви жанры үчүн олдугча әлверишлидир. Низами, Фүзули «Лејли вә Мәчнун»лары вә онлара нәзирә јазылан бүтүн «Лејли вә Мәчнун» поемаларынын һамысы һәзәчин «Мәф'Улү мәфАилүн фә'Улүн» нөвүндә јазылмышдыр.

XI. мәфАИлүн	мәфАИлүн
Мәни чандан Чәфадан ја Фәләкләр јан Мүрадим шәм	усандырды р усанмазмы? ды аһимдән 'и јанмазмы? *(Фүзули)*

Бунлардан башга һәзәчин рүбаи жанрына аид хүсуси нөвү дә вардыр ки, бунун әсас дөрд варианты Азәрбајчан рүбаиләриндә ишләнир. Биз анчаг икисинә нүмунә веририк:

а) мәф'Улү	мәфАилүн	мәфАИлү	фә'Ул
Еј шејхи Еј Кәнчә	Низами еј дә иззү еһ	низами да тишами да	ғылан ғылан *(С. Ә. Ширвани)*
б) мәф'Улү	**мәфАилүн**	**мәфАИлүн**	**фә'**
Саги бу Бу рәнчү	гәдәр хиіа гәмү мәла	лидән һасил лидән һасил	нә? нә? *(Нәбати)*

II. Рәмәл бәһри. «Рәмәл» сөзү әрәбчә дәвәнин сүр'әтлә јеримәсинә дејилир. Бу бәһрин аһәнкиндә дәвә јеришини хатырладан бир ләнкәрли ритм олдуғу үчүн белә адландырылмышдыр. Рәмәл бәһриндә бир әзәмәт вә вүгар һисс олунур. Истәр әрәб, истәрсә дә Азәрбајчан поезијасында һәзәчдән сонра ән чох ишләнән рәмәл бәһридир. Классик шаирләримизин дөврүндән шикајәт, һичран, гәм-гүссә ифадә едән әксәр гәзәлләри рәмәл бәһриндә јазылмышдыр. Бу бәһрин салим формасы һәр мисрада «фАилАтүн» тәф'иләсинин 4 дәфә тәкрарындан ибарәтдир. Лакин рәмәлин бу нөвү дилимизин тәбиәтинә мүвафиг олмадығы үчүн Азәрбајчан ше'риндә ишләдилмир. Бу бәһрин үч бөлүмлү нөвләри мәснәви шәклиндә јазылмыш поема вә мәнзум һекајәләрин әсас вәзнләриндән һесаб олунур. XIII әсрин мәшһур Иран—таҹик шаири Чәлаләддин Руминин 6 чилддән ибарәт бүтүн мәснәви күллијјаты јалныз рәмәлин үч бөлүмлү нөвү өлчүләриндә јазылмышдыр.

Бу бәһрин әрәб поезијасында 17, Азәрбајчан ше'риндә исә она гәдәр сечмә нөвү вардыр.

I фАилАтүн	фАилАтүн	фАилАтүн	фАилАт
Гәд әнарәл Салики ра	ешгү лил үш һи нәгигәт	шаги минһа ешгә ејләр	чәл һүда игтида *(Фүзули)*
II. фАилАтүн	**фАилАтүн**	**фАилАтүн**	**фАилүн**
Истәсән көн Ол гәдәр чөв	лүм кими зүл р ет мәнә а	фүн пәриша һ етмәк имка	н олмасын н олмасын *(М. Ә. Сабир)*
III. фАилАтүн	**фАилАтүн**	**фАилАтүн**	**фАилАн**
Мән кимәм бир Талејим а	бикәсү би шифтә игба	чарејн-би лим никун бәх	ханиман тим јаман *(Фүзули)*
IV. фАилАтүн	**фәилАтүн**	**фәилАтүн**	**фәилүн**
Машәаллаһ Лә'лини мүр	бу көзәл ким дәји-сәдса	ди ки Ширва лә көрүб ча	нә кәлиб нә кәлиб *(С. Ә. Ширвани)*
V. фәилАтүн	**фәилАтүн**	**фәилАтүн**	**фә'лүн**

802 - 8

Јазмысан та Руһумун та	зә нә сөзләр рына мизра	дејә сордун би зән олдун	гардаш гардаш *(А. Сәһһәт)*
VI. фәилАтүн	**фәилАтүн**	**фәилАтүн**	**фәилАтүн**
Белә мөвсүм Ки галыб ку	дә рәва көр шәји мөһнәт	мә дөнүм ба дә чәкәм рән	шына саги чи хумари *(А. Б. Аси)*
VII. фәилАтү	**фАилАтүн**	**фәилАтү**	**фАилАтүн**
Нә сохулму Нә хијали	сан арајә лә олубсан	а башы бә белә идди	лалы фә'лә алы фә'лә *(М. Ә. Сабир)*
VIII. фАилАтүн	**фАилАтүн**	**фАилүн**	
Тутуји-тәб Нитгә кәлмиш	'им ачыбдыр сөзләрим гән	балү-пәр дү шәкәр *(Е'тимад)*	
IX. фәилАтүн	**фәилАтүн**	**фәилат (фәилан)**	
Гызыл орду Вериб өз гүд	олуб аләм рәтин һәр јер	ләрә чан дә нишан *(Е'тимад)*	
X. фәилАтүн	**фәилАтүн**	**фәилүн**	
Ајыл еј бүл Нәғмән илә	бүлү-күлза ола бида	ри вәтән ри вәтән *(А. Сәһһәт)*	

Көстәрилән нөвләрин бир-ики башга варианты да вардыр ки, онларын һамысына мисал кәтирмәк лазым дејил.

III. Рәҹәз бәһри. «Рәҹәз» сөзү изтираб вә сүр'әт мә'насындадыр. Бә'зи әрузчулар һәмин бәһрин јаранмасыны вә инкишафыны характеризә едәркән көстәрирләр ки, бу бәһр әрәбләрин мүһарибә апардыглары заман үз-үзә дуруб, бири-дикәринә сүр'әт вә изтирабла мејдан охумалары илә әлагәдар јаранмышдыр. Әрәб ше'риндә бу бәһрин 20-јә гәдәр нөвү олмасына бахмајараг, Азәрбајҹан поезијасында анчаг дөрд нөвү ишләнмишдир. Бу бәһрин салим нөвү һәр мисрада

«мүстәф'илүн» тәф'иләсинин дөрд дәфә тәкрарындан әмәлә кәлир.

Рәҹәз бәһринин ики «мүстәф'илүн» тәф'иләсиндән ибарәт олан вә ја «мүфтәилүн мәфаилүн» бирләшмәсинин 2 дәфә тәкрары илә әмәлә кәлән нөвләри дә вардыр. Бу бәһрин бир дә ики «мүстәф'илАтүн» тәф'иләси илә дүзәлән нөвү вардыр ки, бу нөв Азәрбајҹан ше'риндә бир гәдәр аз ишләнмишдир.

Бу бәһр нөвләринин тәләбинә көрә ашағыдакы бејтләри һиссәләрә бөләк:

1. мүстәф'илүн	**мүстәф'илүн**	**мүстәф'илүн**	**мүстәф'илүн**
Ҹумдум јенә Гылдым нәзәр	гәвваси тәк бир ләләи	дәрјаіә мән лаләјә мән	дәрјајә мән лаләјә мән *(Нәбати)*

2. мүстәф'илүн	**мүстәф'илүн**
Тутмуш һәгә Ачмыш һәги Гылмыш нәзәр Сирри һәги	нәркиз јүзин гәтбин көзин көрмүш өзин лә ашина *(Фүзули)*
3. мүстәф'илАтүн	**мүстәф'илАтүн**
Еј зүлфү сүнбүл Гурбан олум мән	рухсары лалә бу күл чәмалә *(Лә'ли Ирәвани)*

4. мүфтәилүн	**мәфАилүн**	**мүфтәилүн**	**мәфАилүн**
Төһмәт едир Өзләринин	гәзетчиләр јәгин ки јох	мә'шәри-на фәһмү зәка	си бир белә си бир белә *(М. Ә. Сабир)*

IV. Мүтәгариб (јахуд тәгарүб) бәһри. «Тәгарүб» сөзү әрәбчә «јахынлыг» мә'насындадыр. Бу бәһри тәшкил едән «фә'Улүн» тәф'иләләри сүр'әтли бир аһәнклә бир-биринә јахынлашмыш шәкилдә олдуғу үчүн она мүтәгариб бәһри дејилир. Бу бәһр әрәб вә фарс поезијасында чох ишләнмишдир. X әсрин мәшһур поема устасы Әбүлгасым Фирдовсинин алтмыш мин бејтлик «Шаһнамә» әсәри бу бәһрин

«фә'Улүн, фә'Улүн, фә'Улүн, фә'Ул» нөвүндә јазылмышдыр. Азәрбајҹан ше'риндә исә бунун анҹаг дөрд нөвүндән истифадә олунмушдур. Нәсими вә Фүзули бу бәһрин јалныз 2 нөвүндә ше'р јазмышлар, һәмин нөвләрә мисал көстәрәк:

1) фә'Улүн	фә'Улүн	фә'Улүн	фә'Улүн
Чаһан ич Она сәр	рә һәр фит ви гәддин	нә ким ол дир әлбәт	са һадис тә баис *(Фүзули)*
2) фә'Улүн	**фә'Улүн**	**фә'Улүн**	**фә'Ул**
Көгүрдү Утанды	нигаби ләбиндән	үзүндән нәбатү	гәмәр шәкәр *(Нәсими)*

V. Мүзаре' бәһри. «Мүзаре'» сөзүнүн лүғәти мә'насы мүшабиһәт, «охшарлыг»дыр. Бу бәһр өзүнүн аһәнкинә көрә «һәзәҹ» вә «мүнсәриһ» бәһрләринә бир гәдәр бәнзәдији үчүн белә адландырылмышдыр. Әрәб вә фарс ше'риндә 12-јә гәдәр нөвү олан бу бәһрин Азәрбајҹан поезијасында јалныз үч нөвүндән истифадә олунмушдур. Ашағыда онун ән мәшһур олан ики нөвүнә мисал көстәрәк:

I. мәф'Улү	фАилАтү	мәфАИлү	фАилүн
Сәбрим а Аз олса	лыб фәләк мә бир мәта о	нә јүз мин ҹә на ел чох бә	фа верир һа верир *(Фүзули)*
II. мәф'Улү	**фАилАтүн**	**мәф'Улү**	**фАилАтүн**
Шадәм ки Ким гарә	көнлүм олду бәхтликчүн	ол зүлфү чандан о	халә мајил лублу габил *(С. Ә. Ширвани)*

VI. Мүчтәсс бәһри. Бу бәһрин тәф'иләләри әслиндә рәҹәз бәһринин «мүстәф'илүн» тәф'иләсиндән ајрылыб, «мәфАилүн фәилАтүн» шәклинә салындығы үчүн мүчтәсс адланыр. Бу кәлмә әрәбчә «ичтисас» сөзүндән олуб, «көкүндән гопармаг» мә'насындадыр. Әрәб вә фарс поезијасында 8-дән чох нөвү олан бу бәһрин анҹаг 2 нөвү Азәрбајҹан шаирләри тәрәфиндән ишләдилмишдир.

Инди һәмин ики нөвүн әсас вариантларына мисал көстәрәк:

I мәфАилүн	фәилАтүн	мәфАилүн	фәилАтүн
Гәдин гија Бир өзкә мәһ	ми гијамәт шәр олур га	едәр гија мәтин хура	мә кәләндә мә кәләндә *(Зикри Әрдәбили)*
II. мәфАилүн	**фәилАтүн**	**мәфАилүн**	**фәилүн**
Мәнимлә ол Кәтирдиләр	сајыды мән мәни анҹаг	ҹәһанә кәл мән анә кәл	мәзидим мәзидим *(С. Ә. Ширвани)*

VII. Мүнсәриһ бәһри. «Мүнсәриһ» сөзү әрәб дилиндә «ахычы» мә'насындадыр. Доғрудан да бу бәһрин аһәнкиндә бир ахычылыг вә ојнаглыг һисс олунур. Әрәб вә фарс ше'риндә 12-јә гәдәр нөвү олан бу бәһрин Азәрбајҹан ше'риндә анҹаг үчү ишләдилмишдир. Һәмин нөвүн әсас вариантлары үзрә мисал көстәрәк:

I. мүфтәилүн	фАилүн	мүфтәилүн	фАилүн
Кәрчи тутуб Јохду ҹаһан	аләми да вәли	шуриши гов мән кими рис	ғаји ешг ваји ешг *(Закир)*
II. мүфтәилүн	**фАилАт**	**мүфтәилүн**	**фАилүн**
Сән беләсән Фисг имиш әм	миш балам рин тамам	ај бәрәкал ај бәрәкал	лаһ сәнә лаһ сәнә. *(М. Ә. Сабир)*
III. мүфтәилүн	**фАилАтү**	**мүфтәилүн**	**фә'**
Еј дили сәр Сә ли вә сәл	кәштәвү ши лим әләннә	кәстәји ва бијји вә а	леһ леһ *(Фүзули)*

VIII. Хәфиф бәһри. Бу бәһр әруз бәһрләринин аһәнкҹә ән ојнаг вә јүнкүлү олдуғу үчүн «хәфиф» адландырылмышдыр. Бә'зи әрузшүнаслар буну хәфиф бәһри дејил, еләҹә «хәфиф» бәһр (јүнкүл бәһр), адландырмағын тәрәфдарыдырлар. Елә буна көрәдир ки, истәр фарс, истәрсә дә Азәрбајҹан классик

шаирләри мәнзум һекајә вә тәмсил жанрында јаздыглары заман ән чох бу бәһрдән истифадә етмишләр. Фүзулинин «Бәнкү бадә» поемасы, Г. Б. Закирин, С. Ә. Ширванинин, М. Ә. Сабирин әксәр мәнзум һекајә вә тәмсилләри, һәтта А. Сәһһәтин бу типли тәрҹүмәләри белә хәфиф бәһриндә јазылмышдыр.

Бу бәһрин әсас нөвү «фАилАтүн мәфАилүн фәилАтүн» өлчүсүндәдир. Бу нөв үзрә бүтүн Азәрбајҹан поезијасында бир вә ја 2 ше'рә раст кәлмәк олар. Шаирләримиз 12 нөвү олан бу бәһрин јалныз бириндән истифадә етмишләр. Һәмин нөвүн дөрд варианты вардыр.

I. фАилАтүн	мәфАилүн	фәилүн
II. фАилАтүн	мәфАилүн	фә'лүн
III. фәилАтүн	мәфАилүн	фәилүн
IV. фәилАтүн	мәфАилүн	фә'лүн

Бунларын јалныз икисинә мисал көстәрмәклә кифајәтләнә биләрик:

I. фАилАтүн	мәфАилүн	фәилүн
Сабир еј ән Мүгтәдир дуз	севимли ша лу сөзлү ша	иримиз иримиз *(А. Сәһһәт)*
II. фәилАтүн	**мәфАилүн**	**фә'лүн**
Демә бу ка һәр кәсин ел	фәр ол мүсәл ми вар о ин	мандыр санлыр *(С. Ә. Ширвани)*

IX. **Сәри' бәһри.** Әрузшүнасларын бә'зиси бу бәһри дә аһәнкиндәки сүр'әтә көрә «сәри' бәһри» јох, еләҹә «сәри' бәһр» јә'ни «сүр'әтли бәһр» адландырмағын тәрәфдарыдырлар. Бу бәһрин ондан артыг нөвүндән Азәрбајҹан ше'риндә јалныз бири 2—3 вариант үзрә ишләдилмишдир. Хәфиф бәһриндән сонра үч бөлүмлү рәмәл вә һәзәҹ нөвләри кими сәри' бәһри дә аһәнкинин сүр'әтинә көрә гәзәл үчүн дејил, поема вә мәнзум һекајәләрин өлчүсү олмушдур. Бу бәһрдә гәзәл чох аз јазылмышдыр. Бунун ше'римиздә ишләнән әсас нөвүнә 1—2 мисал көстәрәк:

I. мүфтәилүн	мүфтәилүн	фАилАт
Сүбһи салыб Чых ки тәма	маһи рүхүн шајә чыха	дән нигаб афитаб *(Фүзули)*
II. мүфтәилүн	**мүфтәилүн**	**фАилүн**
Бир дә көрүр Әлли ушаг	сән ки олуб банлады бир	һејвәрә дән-бирә *(М. Ә. Сабир)*

X. **Мүтәдарик бәһри.** «Мүтәдарик» сөзү әрәб дилиндә «јетишән», «чатан» демәкдир. Бу бәһри XIX әсрдә әрәб нәһв алими Әбүлһәсән Әхфәш дүзәлдиб, Хәлил ибн Әһмәдин тәртиб етдији 15 бәһрә әлавә етдији үчүн буну мүтәдарик (сонрадан кәлиб јетишән) бәһр адландырмышлар.

5—6 нөвү олан бу бәһрин Азәрбајҹан ше'риндә јалныз 2—3 нөвү ишләдилмишдир. Бу бәһрдә јазылмыш ше'рләрин сајы олдугҹа аздыр, онларын нүмунәләрини С. Ә. Ширвани, Нәбати, Зикри Әрдәбили кими тәк-тәк шаирләрин ше'рләри арасында тапмаг олар.

Бу бәһрә мисал олараг ашағыдакы бејтләри көстәрә биләрик:

I. фАилүн	фә'Ул	фАилүн	фә'Ул
Кет долан Пүхтә ол	килан мағa	хамсән чох сәфәр	һәнуз кәрәк *(Нәбати)*
II. фә'лүн	**фә'Улүн**	**фә'лүн**	**фә'Улүн**
һәр дәм Салдын	дә гыллам нәзәрдән	неј тәк мән би	нәваны нәваны *(С. Ә. Ширвани)*

XI. **Камил бәһри.** Бу бәһр әрәб поезијасына чох хас олан бәһрләрдәндир. Әсас нөвү «мүтәфАилүн» тәф'иләсинин дөрд дәфә тәкрарындан ибарәтдир. Фарс вә Азәрбајҹан шаирләри буна сәнклах (јә'ни дашлыг) бәһри дә демишләр. Доғрудан да бу бәһрдәки ше'рин ифадә тәрзи дашлыг јердә һәрәкәт етмәјә охшајыр.

Шаирләримизин бә'зиләри 6 нөвү олан бу бәһрин јалныз бириндән истифадә едәрәк чох аз мигдарда ше'р јаратмыш-

лар. Фүзулинин бу бәһрдә тәкчә бир гәзәли вардыр. Азәрбајчанда Сәрраф вә Әбдүлхалыг Јусиф кими тәк-тәк шаирләр нүмунә үчүн бу бәһрдә һәрәси бир гәзәл јазмагла кифајәтләнмишләр. Нүмунәси аз олан бу бәһрә мисал олараг ашағыдакы ики парчаны көстәрәк.

мүтәфАилүн	мүтәфАилүн	мүтәфАилүн	мүтәфАилүн
Јетәр еј фәләк Мәһи-тәл'әти	бу чәфа, јетир лә мүннәвәр ет	мәни-зарә сәрдилү дидеји	ви рәваними никәранимни (*Фүзули*)
мүтәфАилүн	**мүтәфАилүн**	**мүтәфАилүн**	**мүтәфАилүн**
Ситәминдән еј Бу нә зүлмүдүр	бүти-сәнкидил бу нә чөврүдүр	чикәрим ләнә-бу нә зәхмидир	дөнә парәдир бу нә јарәдир (*Әбдүлхалыг Јусиф*)

Биз әруз вәзнинин Азәрбајчан поезијасында ишләнмиш 11 бәһри, онларын 45-ә гәдәр нөвү, бу нөвләрин ше'римизә тәтбиг үсуллары, тәгти гајдаларындан јығчам да олса мә'лумат вердик.

Лакин ону да демәлијик ки, бә'зән классикләримизин ше'рләри ичәрисиндә әрузун һеч бир бәһринә ујғун олмајан, јалныз һәмин сәнәткарын өз бәдии тәфәккүрүнү ифадә мәгсәди илә она хас олараг јаранан хүсуси бәһр нөвләри дә вардыр. Бу чүр фәрди бәһрләр Фүзули, Г. Б. Закир, С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт кими сөз усталарынын Азәрбајчан ше'р дилини үмумхалг дилинә ујғунлашдырмасы мәгсәди илә әрузун чәрчивәсиндән чыхмалары сајәсиндә әмәлә кәлмишдир. Бу ишдә хүсусилә Сабирин бөјүк хидмәти олмушдур. Шүбһәсиз, 700 илдән бәридир ки, Азәрбајчан ше'ри хәзинәсинин парлаг вә гијмәтли әсәрләри әруз вәзниндә јазылмышдыр. Лакин әруз ифадәјә һәмишә бир тәнтәнә, дәбдәбә верилмәсини тәләб едир ки, бу да мүасир Азәрбајчан дилиндә олан тәбии, һәгиги тәмкини позмуш олур. Һәр кәс ону хүсуси аһәнк илә охуја билмир. Бу ше'р шәкли халг арасында чәтин анлашылан, чәтин јајылан бир шәкил олдуғундан тәсадүфи дејил ки, гәзәлдән башга ше'р жанрлары, хүсусән гәсидә, мәдһијјә вә саирә мәһдуд бир даирәдән кәнара чыхмамышдыр.

Инди совет ше'риндә һаким вәзн—һечадыр. Әруздан да һазырда тәк-тәк шаирләр (Сүлејман Рүстәм, М. Сејидзадә, Бәхтијар Ваһабзадә) ајры-ајры һалларда истифадә едирләр.

Сәрбәст вәзн

Адындан да көрүндүјү кими бу вәзн мисраларын һәм һәчми, һәм дә гафијә системи е'тибары илә сәрбәстлијә им-

кан верир. Һеча вә әруз вәзниндә мисралар бә'зән далбадал, бә'зән чарпаз шәкилдә гафијәләндији һалда, сәрбәст ше'рдә гафијәнин јери мүәјјән дејилдир; о, бир нечә мисрада далбадал кәлә биләр, бир нечә мисрадан сонра да. Мисра тәк бир сөздән, јахуд бир нечә сөздән ибарәт ола биләр. Бурада гафијә дә, мисранын һәчми дә мәзмундан, ритмдән асылыдыр. Мәсәлән, В. Мајаковски «Сол марш» ше'риндә јазыр:

Кимдир сағ ајағыны атыр?
Сол!
Сол!
Сол!

Бу парчанын биринчи мисрасы дөрд, галан мисраларын һәрәси исә бирчә сөздән ибарәтдир. Һеча нөгтеји-нәзәрдән дә мисраларын һеча сајы ејни олмаја биләр.

Сәрбәст вәзндә трибунлуг үчүн имкан олдуғу кими, ше'ри, бә'зи рәсми шәртләрдән азад едиб ону даһа садә шәклә салмаг имканы да чохдур.

Ушаглыгда мән, тез-тез,
Јухуда көрәрдим Һиндистаны
Бир гара фил,
Бир дә чалмасы ағ,
Гара балдырлары чылпаг,
Көзләриндә әсрләрин интизары
Гоча сурәтиндә.
Илләр кечди јаша долдум,
Видалашдым чочуглуг аләмилә.
Дүнја да јениләшди, дәјишди.
19 өлкә кәздим;
Һеч биринә јухуда белә
ајағым дәјмәмишди.
Инди сәфәрим
һинд өлкәсинәдир.

Р. Рзанын «Сизә кимдән дејим...» ше'риндән кәтирилмиш бу парча, һадисә вә ја тәәссүраты ифадә прижому чәһәтдән чанлы данышыға даһа јахын олдуғу кими, классик ше'рин лабүд шәртиликләриндән дә хејли узагдыр. Бурада шаир тәәссүратыны елә садә вә сәрбәст јолла верир ки, санки ше'р јазмаг, гафијә јаратмаг истәмир. Һалбуки, бу јахшы ше'р нүмунәсидир вә мүвәффәгијјәтли гафијә системи дә вардыр.

Мисраны гырмаг, ону бир вә јахуд бир нечә сөзлә мәһдудлашдырмаг, мүәјјән мисраларын ахырында гафијә јаратмаг шаирин «истәјиндән» асылы дејилдир; бу, фикрин инкишафы илә, аһәнклә, һисс вә һәјәчанла, әһвалатын мәзмуну илә бағлыдыр. Буна көрә дә сәрбәст вәзни асан вәзн һесаб едәнләр һәмишә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрајыб, формализмә гапылмышлар. Сәрбәст ше'рин Русијада классик нүмунәләрини В. Мајаковски јаратмышдыр, түрк јазычы Назим Һикмәтин ше'рләри дә мәшһурдур. Сонра бу вәзн бүтүн совет халглары поезијасында кениш јајылмышдыр. Азәрбајчан

шаирләриндән Сәмәд Вурғун вә Рәсул Рза, ермәни шаири Чаренс, күрчү шаири К. Леонидзе, өзбәк әдәбијјатында Һәмид Алимчан, Гафур Гулам вә башгалары һәмин вәзндә гијмәтли әсәрләр јазмышлар. Кәнч әдәби нәсл дә сәрбәст вәзнә бөјүк мејл көстәрир.

АЗӘРБАЈЧАН ШЕ'РИНИН ӘСАС ЖАНРЛАРЫ

ХАЛГ ШЕ'РИ ЖАНРЛАРЫ

Инсанын илк сөз сәнәти әмәк просесиндә әмәклә әлагәдар олараг јаранмыш нәғмәләрдән ибарәтдир. Әввәлләр бәсит олан бу нәғмәләр тәдричән инкишаф етмиш вә тәкмилләшмишдир. Чәмијјәт инкишафынын ибтидаи дөврүндә јаранан нәғмәләрдә сөзүн мә'на чәһәтиндән даһа чох, ишин ритминдән әмәлә кәлән мелодијаја әһәмијјәт верилмишдир. Бу нәғмәләрин сүр'әтлә инкишаф едиб тәкмилләшмәсинин әсас сәбәби онларын иши ишчијә севдирмәси, сәфәрбәр етмәси, ишчинин зәһмәтини јүнкүлләшдирмәси олмушдур.

Азәрбајчан шифаһи халг јарадычылығында әмәк нәғмәләринин даһа инкишаф етмиш, тәкмилләшмиш нүмунәләриндән бири **һолаварлардыр.** Мә'лумдур ки, Азәрбајчан халгынын та гәдим заманлардан әсас мәшғулијјәти малдарлыг вә әкинчилик олмушдур. Һолаварлар әсасән әкинчилик, чүтчүлүклә мәшғул олан бабаларымызын ағыр зәһмәтини јүнкүлләшдирмәк үчүн јер сүрүлдүјү заман охунан нәғмәләрдир.

Гара кәл елин вары,
Де дәрдин билим бары.
Мәни мәғмун ејләмә
Ачылсын дилин бары.

Малдарлыг вә гојунчулугла мәшғул олан күтләләр исә сајачы сөзләри адланан ше'р нүмунәләри јаратмышлар. Һолаварлар кими сајачы сөзләри дә бајатылардан јалныз мәзмунларына көрә фәргләнирләр форма е'тибары илә онлар бајатылара чох охшајырлар.

Сајачы сөзләри малдарлығын инкишафы, чобан вә сағычыларын гојуна олан мүнасибәти, гојунчулуғун бәрәкәтли вә мәһсулдар олмасыны тәрәннүм нәтичәсиндә јараныр:

Нәнәм а шишәк гојун,
Јуну бир дөшәк гојун.
Буламаны тез јетир
Гырылды ушаг гојун.
    Нәнәм а сачаг гојун,
    Бәрәдән ашаг гојун.
    Сәнә кәч баханларын
    Көзүнә бычаг гојун.

Сајачы сөзләринин бә'зиси бајатылардан форма е'тибары илә дә фәргләнир. Бу лирик парчаларын мүәјјән композисијасы олур.

Гојунлу елләр кәрдүм
Гурулу јаја бәнзәр.
Гојунсуз елләр кәрдүм
Гурумуш чаја бәнзәр.
    Гојун вар кәрә гојун,
    Гојун вар күрә гојун.
    Кедәр дағлары кәзәр,
    Кәләр евләри бәзәр.

Бајатылар. Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатында ән чох јајылмыш, өз мә'на долғунлуғу, фәлсәфи мәзмуну вә бәдии тә'сир гүввәси илә фәргләнән жанрлардан бири дә бајатыдыр.

Бајатылар форма чәһәтдән халг ше'ринин башга нөвләриндән фәргләнирләр. Дөрд мисрадан ибарәт олан бу лирик ше'р нүмунәләри једди һечалы, гафијә гурулушу чәһәтдән 1, 2, 4-чү мисралар һәмгафијә, 3-чү мисра исә сәрбәст олур. (а, а, б, а)

Еләми һарајындан,
Ел јатмаз һарајындан.
Күндә бир кәрпич гопур
Өмрүмүн сарајындан.

Бајатыларын биринчи мисрасы мә'насына көрә чох вахт бәндин галан мисралары илә бағланмыр. Бајатыларда әсас фикир үчүнчү вә дөрдүнчү мисраларда верилир.

Бајатылар әсасән «мән ашиг», «әзизинәм» вә «еләми» сөзләри илә башланыр. Тәдгигатчылар белә гәнаәтә кәлирләр ки, бунлар кәлиши көзәл олан сөзләр дејил, илк дәфә бајаты сөјләјән ашыгларын адларыдыр. Мән ашыг—Сары ашыг, әзизинәм—Әзизи, еләми—Еләми адлы шаир олмушдур. Бу фикри Сары ашыг һаггында олан тәдгигат вә рәвајәтләр нисбәтән тамамлајыр.

Бајатыларын әһатә даирәси чох кенишдир. Бу парчаларда халгын ичтимаи-сијаси идејалары, дүнјакөрүшү, кәләчәјә мүнасибәти, вәтән мәһәббәти, азад севки мотивләри, фәлсәфи дүшүнчәләри өз бәдии әксини тапмышдыр.

Еләми дәрдә кәрәм,
Дүшмүшәм дәрдә, кәрәм!
Гошарам гәм котаныи,
Өзүмә дәрд әкәрәм.

Мән ашиг нөкәр чаным
Һәр дәрди чәкәр чаным,
Нә һаггым вар, нә муздум.
Бәјләрә нөкәр чаным.

Бајатынын халг арасында чох кениш јајылмасынын башлыча сәбәби онун садә, јығчам, һәм дә вәзн е'тибары илә ојнаг олмасыдыр. Дикәр тәрәфдән, бајатылар Азәрбајчан мусигиси илә һәмаһәнкдир. Бу да онун инкишафына, сәлисләш-

мәсинә вә халг арасында даһа сүр'этлә јајылмасына сәбәб олмушдур. Тәсадүфи дејилдир ки, XVII әсрин көркәмли ашығы, бајаты усталарындан бири олан Сары ашығын јаратдығы ше'рләр заман кечдикчә јени-јени әлавәләрлә тәкмилләшир, һәтта бир ше'рин нечә-нечә варианты јараныр.

Халг ше'ринин башга нөвләри кими бајатылар да јүксәк сәнәт әсәридир. Бу дөрд мисралыг бәдии парчада бә'зән чох дәрин фикир, фәлсәфи мә'на олур.

Бәдии сәнәткарлыг е'тибары илә дә бајатылар диггәти чәлб едир. Јүксәк ше'ријјәт, ахычылыг, бајатынын әсас мәзијјәтидир. Заманын дашлы-кәсәкли јолларында имтаһандан мүзәффәр чыхан вә дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатан бу сәнәт инчиләри арасында чинас гафијәләр диггәти даһа чох чәлб едир.

Әзизијәм јүз ләли,
Сәрраф чәкәр јүз лә'ли.
Намәрд оғул мәрд олмаз,
Јүз ағыз ач, јүз ләли.

Лајлалар. Аналарын бешик башында мүәјјән мусиги аһәнки илә охудуғу нәғмәләрдир. Бурада ананын өз көрпәсинә бәсләдији мәһәббәт, онун кәләчәкдә хошбәхт күн көрмәси үчүн арзу вә истәкләри тәрәннүм олунур. Лајлалар форма е'тибары илә гисмән бајатылара јахын олсалар да мәзмунча онлардан фәргләнирләр. Һәтта лајлаларын бә'зисинин өзүнә мәхсус:

Балам лајлај, а лајлај,
Күлүм лајлај, а лајлај, —

нәгәраты да вардыр ки, бу да онларын формача мүстәгил инкишаф јолу кечирмәсини көстәрир.

Лајлај дејим дојунча
Баш јасдыға гојунча.
Пардахлан гызыл күлүм
Бир ијләјим дојунча.

Балам лајлај, а лајлај,
Күлүм лајлај, а лајлај!

Охшамалар. Аналар үрәк сөзләрини, көнүл нәғмәләрини, өз севимли өвладларына мәһәббәтини бир дә охшамалар васитәси илә ифадә едирләр.

Охшамалар лајлалардан һәм форма, һәм дә мәзмунча фәргләнирләр. Лајлалар ананын өз көрпәсини јатырмаг мәгсәди илә бешик башында охудуғу нәғмәләрдән ибарәтдир. Бу нәғмәләр бир нөв јухунун сүр'әтләнмәсинә хидмәт едән аһәнкдә олмалыдыр. Охшамаларда исә ушаг ја јухудан ојанан заман, ја да башга үзүкүләр вахтларында анасы онун севинчинә шәрик олур. О, лирик парчаларла көрпәсини охшајыр. Бу вахт ушағын вәзијјәти илә әлагәдар олараг ше'рин аһән-

ки дә дәјишир. Инди лајлалардакы кими һәзин нәғмә тәләб олунмур, көрпәдә руһ јүксәклији әмәлә кәтирмәк, ону атыб-тутмаг лазымдыр. Одур ки, ше'рин вәзни јүнкүл, һечасы исә мүмкүн гәдәр аз олур.

Ағарды башым,
Јохдур сирдашым.
Гоһум-гардашым
Бу балама гурбан.

Түстүсүз дамлар,
Сары бадамлар,
Тәнбәл адамлар
Бу балама гурбан.

Ағылар. Фолклорун ән көһнә жанрларындан бири олан, өлүм вә матәм нәғмәләри сајылан ағылар лајлалара нисбәтән бајатылара даһа чох јахындыр. Бу нәғмәләр бајатылардан јалныз мәзмунуна көрә фәргләнирләр. Ағылар өз јахын адамыны итирмиш олан ананын вә ја бир гадынын фәрјадыны ифадә едир. Ағылар јалныз фәрди вә шәхси кәдәрин ифадәси илә мәһдудлашмыр, бу нәғмәләрдә халгын һәјат вә мәишәтиндән доған гүссә вә кәдәрлә јанашы, ичтимаи груплушун ағыр бојундуруғу алтында инләјән зәһмәткеш күтләнин әзаб вә ишкәнчәләри дә экс олунур.

Еләми дүшән јери,
Атланыб дүшән јери,
Көз јашым ода дөнүб
Јандырыр дүшән јери.

Сәнәм јасамы кәлдин,
Дабан басамы кәлдин?
Сағлығында кәлмәдин
Өлдү, јасамы кәлдин?!

Өлүнүн үстүндә ше'р дејә-дејә ағламаг халгымызын ән гәдим адәтидир. Бу хүсусијјәт башга халгларда да вардыр. Ағылар јалныз матәм мәрасимләриндә дејилмир, бундан башга өз севимли вә јахын адамыны узаг сәфәрә јола салан вә бу сәфәрдән онун кери гајытмасына күман аз олдуғу заманлар да ағылардан истифадә олунур. Ағылары әсасән гадынлар ифа едир. Чохлу ағы билән, јахшы сәсә малик олан гадынлар јас јеринә дә'вәт олунурлар. Онлар өлән адамын иши, вәзифәси вә кечмиши һаггында әввәлчәдән лазыми мә'лумат топлајырлар. Ағы охундугдан сонра матәмдә иштирак едәнләр һәмин аһәнкдә сон мисраны тәкрарлајыб ағыны охујан гадынын сәсинә хорла сәс верирләр.

Аталар сөзү, мәсәлләр вә тапмачалар

Халг јарадычылығынын ән садә формаларындан бири олан **аталар сөзү вә мәсәлләр** фолклорун чох јајылмыш жанрларындандыр.

. Халг зәкасынын мәһсулу олан бу надир инчиләр тарихин мүхтәлиф дөврләриндә јаранараг, заман кечдикчә тәкмилләшмиш вә сәлисләшмишдир. Дүнја халглары гыса, лакин јүксәк бәдии дәјәрә малик олан бу сәнәт әсәрләринә «ибрәтамиз сөз», «гызыл сөз», «ганадлы сөз», «дилин күлзары», «ипә-сапа дүзүлмәмиш инчиләр» кими јүксәк бәдии гијмәт вермишләр. М. Горки демишдир ки, ән бөјүк һикмәт сөзүн садәлијиндәдир. Аталар сөзү вә нәғмәләр һәмишә гыса олур, лакин онларда китаблара сығмајан ағыл вә һиссләр вардыр.

Чанлы данышыг дилинин ифадә васитәси олан аталар сөзү вә мәсәлләр мүхтәлиф дөврләрдә мүшаһидә вә сынаг нәтичәсиндә јаранмышдыр. Аталар сөзү вә мәсәлләр гурулуш вә мәзмунлары е'тибары илә бир-биринә чох бәнзәјир, һәтта бир чох тәдгигатчылар онлары бир-бириндән ајырмырлар. Лакин аталар сөзү вә мәсәлләрин бәдии тәбиәти нә гәдәр јахын олса да онлары фәргләндирән чәһәтләр вардыр.

Мәшһур рус алими В. Дал аталар сөзүнүн мәсәлләрдән әсас фәргини онун там бир һөкмү, фикри үмумиләшмиш һалда, битмиш шәкилдә ифадә етмәсиндә көрүрдү. Доғрудан да аталар сөзүнүн ифадә етдији мәзмунун әһатә даирәси олдугча кенишдир («Әлдән галан әлли күн галар»). Мәсәлләр исә аталар сөзүнә нисбәтән конкрет олуб мүәјјән тәфсилатла бағлыдыр («Әлин вуруб дизинә, инди кәлиб өзүнә»).

Аталар сөзү вә мәсәлләрин тарихи чох гәдимдир. Онлар гәдим дөврүн мәһсулу олдуғундан өз илк јарадычыларыны итирмиш, коллективин јарадычылыг мәһсулуна чеврилмишләр.

Лакин бир аталар сөзү јазылы әдәбијјат васитәси илә халгын чанлы данышыг дилинә дахил олдуғу үчүн онларын јаранма тарихи, мүәллифләри мә'лумдур. Мәсәлән:

Салам вердим рүшвәт дејил дејә алмадылар;

(Фүзули)

Аббас бу сөзләри дејәр сәриндән,
Архы газын сују кәлсин дәриндән,
Ел бир олса дағ ојнадар јериндән
Сөз бир олса зәрби кәрән сындырар.

(Аббас Туфарганлы)

Јеридир бир мәсәл десәм јадикар,
Демәсәм үрәјим сыхылачагдыр.
Биринчи аддымда ловғалананлар
Икинчи аддымда јыхылачагдыр.

(С. Вурғун)

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, аталар сөзү вә мәсәлләрин јаранма јоллары олдугча мүхтәлифдир. Һәлә ибтидаи әмәк нәғмәләриндә аталар сөзүнүн мүәјјән изләрини көрүрүк. Бунлар һәм әкинчилик, һәм дә овчулуг вә малдарлыгла бағлыдыр.

Азәрбајчан халгынын јаратдығы аталар сөзүнүн бир чоху бизи лап гәдим дөврләрә апарыр, бунлар тәбиәт һаггында әсатири фикирләрлә әлагәдардыр. (мәс.: «Дәрјада нә ишим вар ки, Хыдыр Илјасы да чағырам»).

Азәрбајчан. бајатыларында, халг мәрасимләриндә, ләтифә вә нағылларымызда, ејни заманда, тарихи шәхсијјәтләримизин ады илә бағлы аталар сөзү вә мәсәлләр дә јаранмышдыр. Мәсәлән, «Кечәл суја кетмәз», «Кечәлин бәхти јејин олар» мәсәлләри әсасән мәишәт нағылларымызын мүсбәт гәһрәманы кечәл сурәти илә бағлыдырса; «Сән ки, олдун дәјирманчы, чағыр кәлсин дән Короғлу» «Короғлу» дастаны илә, «Һәр охујан Молла Пәнаһ олмаз» мәсәли шаир М. П. Вагифлә әлагәдардыр.

Бала дады, бал дады...
аталар сөзү исә ашағыдакы бајатынын тәркиб һиссәсидир:

Бала дады, бал дады,
Бала адам алдады.
Ширини ширин олур
Ачысы да бал дады.

Аталар сөзү чох бәдии олур. Бу бәдиилик, һәр шејдән әввәл, онларын һәјат һәгигәтләрини чанлы, реал вә долғун екс етмәләриндән ибарәтдир. Дил нөгтеји-нәзәриндән дә аталар сөзү олдугча сәлисдир.

Аталар сөзү вә мәсәлләр һәм мәнзум, һәм дә мәнсур олур. Мәнзум аталар сөзүнүн ики һечадан тутмуш он үч һечаја гәдәр нүмунәси вардыр. Мәсәлән:

Јүз өлч
Бир бич. (ики һечалы)
Гыз јүкү
Дуз јүкү.. (үч һечалы).
Балалы ев базарды
Баласыз ев мәзарды (једди һечалы) вә с.

Тапмачалар. Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатында тапмачадан инсанын билик даирәсини, тәфәккүрүнү мүәјјәнләшдирмәк үчүн истифадә едилир. Үмумијјәтлә, тапмачаларын әксәријјәти суал шәклиндә гурулмуш метафоралардан ибарәтдир.

Аристотелә көрә тапмача сәнәткарлыгла дүзәлмиш метафорадыр.

Тапмачаларын јалныз метафорадан ибарәт олмасы вачиб дејилдир. Мүстәгим мә'налы суаллардан ибарәт олан тапмачалар олдугча чохдур. Бә'зи тапмачалар исә чәбри һесабламаларын садәчә һәллиндән ибарәтдир.

Һазырда тапмачалар јалныз ушагларын зеһни инкишафына хидмәт етмәк, онлары әјләндирмәк үчүн бир васитәдир. Лакин гәдим дөврләрдә тапмачалар мүһүм рол ојнамыш,

инсанларын мәдәни һәјатынын ајры-ајры саһәләринә дахил олмушдур.

Азәрбајчан халгынын ичтимаи-мәдәни һәјатында тапмачаларын ролу фолклорун өзүндә мүәјјән изләр бурахмышдыр.

Гәдим дөврә аид олан тапмачаларын бә'зиси дини көрүшләрлә бағлы олмушдур. Азәрбајчан фолклорунда аллаһ вә ајры-ајры шәхсләр һаггында јаранан әсатир вә әфсанәләр үзәриндә гурулан тапмачалар әсасән дини ујдурмаларын нә дәрәчәдә өјрәнилмәсини мүәјјәнләшдирмәјә хидмәт етмишдир. Белә тапмачалара ашыг ше'ринин «гыфылбәнд» јахуд «бағлама» адланан һиссәсиндә тәсадүф едирик.

Дини көрүшләрдән башга тапмача бир чох халгларда олдуғу кими, Азәрбајчан халгынын фолклорунда да адамларын дүнјакөрүшүнү, билијини, ағлыны мүәјјәнләшдирмишдир. Чох һалларда тапмачалар васитәси илә дөвләтләр арасында дипломатик әлагә вә аилә мүнасибәтләри јарадылмышдыр. Бир чох нағылларымызда мүсбәт гәһрәманлар өлкәни мүһарибә фәлакәтиндән өз ағыллары илә хилас едирләр. Дүшмән көндәрдији суалларын чавабыны сарај ә'јанлары дејил, һәмин гәһрәманлар тапырлар.

Нағылларымызын бә'зисиндә көзәллији аләмә мәшһур олан гыз, о адама әрә кетмәк истәјир ки, онун вердији үч суала чаваб вермиш олсун. Бу суалын маһијјәтини тапмача тәшкил едир. («Дәрзи шакирди Әһмәд» вә «Чил мадјан» нағылларыны көстәрмәк олар).

Азәрбајчан халгынын һәјаты, мәшғулијјәти илә әлагәдар олараг јаранан јүзләрлә тапмача вардыр. Бу тапмачаларын бә'зиси бизи лап гәдим дөврләрә апарыб чыхарыр. Малдарлыг, овчулуг, әкинчилик саһәләринә аид олан бу тапмачаларын әксәријјәти чох усталыгла дејилмиш бәдии сәнәт нүмунәләридир.

Бу мешә күл мешәли,
Алты тәр бәнөвшәли
Бир кишинин мин оғлу
Һамысы бир пешәли. (бал арысы)

Нә голу вар, нә пәри,
Нә көзү вар, нә сәри
Дүнән бир тикә једим.
Үстү әт, ичи дәри (тојуг, гуш мә'дәси).

Көрүндүјү кими, тапмачаларын афоризм характериндә олмасы, мисал көстәрдијимиз бајатыларын әсасән ејнини тәшкил етмәләри, онларын нәсилдән-нәслә кечәрәк, дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмаларына сәбәб олмушдур.

Ашыг ше'ри

Азәрбајчан шифаһи халг ше'ринин бөјүк бир голуну тәшкил едән зәнкин вә мараглы нөвләриндән бири ашыг поезијасыдыр. Ашыг ше'ринин јазылы вә шифаһи әдәбијјата дахил

олуб-олмамасы һагда бә'зи фолклоршүнаслар мараглы фикир сөјләјирләр. Лакин Азәрбајчан ашыг ше'ринин бир чох хүсусијјәтләри ону јалныз шифаһи халг әдәбијјатына дахил етмәјә имкан верир.

Ашыг әдәбијјатынын чох гәдим вә көркәмли нүмајәндәләри вардыр. Гәдим азәрбајчанлыларын мәчлисләрини зинәтләндирән озанлардан тутмуш, мүасир дөврүмүзә кими узун бир инкишаф јолу кечән Азәрбајчан ашыгларынын Гурбани, Аббас Туфарганлы, Сары ашыг, Дилгәм, Хәстә Гасым, Әләскәр, Бозалганлы Һүсејн, Әсәд, Мирзә вә Һүсејн Чаван кими көркәмли нүмајәндәләри вардыр.

Азәрбајчан ашыг поезијасы мәзмунча кениш, шәкилчә зәнкиндир.

Гошма. Ашыг поезијасынын ән кениш јајылмыш жанрларындан бири гошмадыр. Бу, бәндләрә бөлүнүр вә һәр гошма әсасән беш бәнддән ибарәт олур. Мисраларда һечанын сајы онбирдир. Әкәр һечанын сајы артыб-азаларса о, гошма сајылмаз. Гафијә гурулушу исә беләдир: биринчи бәнддә чарпаз гафијә јарадылыр — биринчи мисра үчүнчү илә икинчи мисра исә дөрдүнчү илә һәмгафијә олур (абаб). Бә'зән биринчи вә үчүнчү мисралар гафијәләнмәјиб сәрбәст бурахылыр. Сонракы бәндләрин илк үч мисрасы бир-бири илә һәмгафијә тәшкил едир, дөрдүнчү мисра исә илк бәндин ахырынчы мисрасы илә гафијәләнир (аааб). Белә гафијә системи бәндләрин дахили әлагәси, композисија вәһдәти үчүн вачибдир.

Гошма һазырда јазылы поезијамызда да мүһүм јер тутур.

Ашыг ше'риндә гошмаларын мөвзу даирәси чох кенишдир. Көркәмли Азәрбајчан ашыглары дөврүн чиркинликләрини ифша едән, ичтимаи-сијаси мәзмунлу гошмаларла јанашы, мәһәббәт вә тәбиәт лирикасынын ән көзәл нүмунәләрини дә јаратмышлар.

Һәсрәтиндән саралыбан соланам,
Изин версән јар, башына доланам,
Әлли јол чапылам, јүз јол таланам —
Бир шеј дејил дөвләт, мал инчимирәм.

Әләскәрәм јандым ешг аташында,
Көзүм галды сәнин гәләм гашында,
Газдыр мәзарымы чешмә башында,
Сал синәм үстүндән јол, инчимәрәм.

Кәрајлы. Ашыг ше'риндә чох истифадә едилир. Бу да гошма кими гафијәләнир. Лакин гошмадан јеканә шәкли фәрги кәрајлыларын әсасән 8 һечалы олмасыдыр. Һечаларын нисбәтән азлығы ше'рә ојнаглыг кәтирдијиндән ашыглар кәрајлыја тез-тез мүрачиәт едирләр.

Гәм-гуссәм башымдан ашыб,
Мән тәк дәрдә далан јохду.
Аһ чәкмәкдән бағрым бишиб,
Бирчә јада салан јохду.

Нечә бахым ев-ешијә
Јаралы көнлүм үшүјә,
Тоз бүрүмүш бош бешијә
Ширин лајла чалан јохду.

«Короғлу» дастанынын «Ејвазын Чәнлибелә кәтирилмәси» голундан вердијимиз бу мисалда өвлад һәсрәти илә чырпынан гадынын үрәк дөјүнтүләри, һәјәчанлары нә гәдәр тә'сирли ифадә олунмушдур. Бу тә'сирин сәбәбләриндән бири дә ше'рин кәрајлы нөвүндә дејилмәсидир.

Кәрајлыдан јазылы әдәбијјатымызда да истифадә олунур. Вахты илә Вагифин, Видадинин, Закирин ше'рләриндә кәрајлыја тәсадүф етдијимиз кими, мүасир шаирләримизин јарадычылығында да раст кәлирик.

Мүхәммәс — ашыг ше'ринә классик әдәбијјатдан кечмишдир. Адындан да көрүндүјү кими, һәр бәнди беш мисрадан ибарәт олан ше'рә бешлик (мүхәммәс) дејилир.

Классик ше'римиздә мүхәммәсин биринчи бәндинин бүтүн мисралары һәмгафијә олур, сонракы бәндләринин илк 4 мисрасы өз-өзлүјүндә гафијәләнир, сонунчу мисра исә әввәлки бәндин бешинчи мисрасы илә һәмгафијә олур. (ааааа, бббба, вввва вә и. а.).

Ашыг ше'риндә классик мүхәммәс формасына чох һалларда риајәт олунмур. Һәтта әлавәләр дә едилир. Буна мисал олараг чығалы мүхәммәси гејд етмәк олар.

Чығалы мүхәммәс дөрд мисрадан сонра чыға адланан бир әлавә илә јазылыр. Бешинчи мисра исә чығадан сонра кәлир вә бәнддә верилән фикрә јекун вурур.

Чан алан, кетмә дајан, бил мәни чандан еләдин!
Тәбиәт бәзәк вуруб шөвкәти-шандан еләдин!
Кирпикләрин ох кимидир, гашы-камандан еләдин!
Охујурдум гумру кими, мәни лисандан еләдин!

Хошдур лисанын,
Бөјүкдүр санын,
Јохдур нөгсанын,
Көзәлдир чанын,
Хошдур дөвранын
Олум меһманын,
Халындыр гоша,
Сәни јүз јаша!
Дөвран сүр баша.

Белә сүзүб, салланышла инсаны һејран еләдин:

(Ашыг Әсәд).

Чығалы мүхәммәсин чығасындакы мисраларын һамысы һәмгафијә олмур. Үмумән бурада гафијә гурулушу рәнка-рәнкдир. Јухарыда мисал кәтирдијимиз чығанын биринчи

дөрд мисрасынын гафијәси бирдир, сонунчу үч мисра исә башга чүр гафијәләнмишдир. Һәмин ашығын дикәр бир чығасында исә гафијә гурулушу тамам башгадыр. Мәсәлән,

Мән сәнә ашыг,
Халын јарашыг,
Гәлбимә ишыг,
Ишыг чаһанда
Ширин дәһанда
Гојма аманда.
Дамәндә галдым
Одуна јандым,
Сәни күн сандым.

Көрүндүјү кими бурада биринчи үч мисра һәмгафијәдир, сонра јенә үч мисра һәмгафијәдир, ахырынчы үч мисранын гафијәси исә башгадыр. Чыға әксәр һалда мүхәммәсин дөрдүнчү мисрасында олан һәмгафијә сөздән чыхыш едиләрәк дүзәлир. Бу да чыға илә мүхәммәс арасында бир аһәнк, рабитә јарадыр.

Ашыг поезијасында гошманын хүсуси бир нөвү вардыр ки, буна **тәчнис** дејилир. Тәчнис чинас гафијәләрдән ибарәтдир, јә'ни һәр бәнддә олан һәмгафијә сөзләр шәкилчә ејни. мәзмунча мүхтәлиф олурлар. Мәсәлән,

Тикдирибсән гәср, ејван, ода сән,
Бу нөкәрин, о севдијин, о да сән;
Гыја бахдын, мәни салдын ода сән.
Инсаф ејлә, кәл көнлүмүн нарын үз.

Ашыг олан сөзүн демәз тәрсинә
Тәр кәзән дүнјада кедәр тәр синә.
Тәр синәјә гисмәт олсун тәр синә
Нарын үзә гој сөкәнсин нарын үз.

(Ашыг Әләскәр)

Биринчи мисрадакы «ода» — отаг мә'насында, икинчи мисрада «о» ишарә әвәзлији илә «да» бағлајычысы шәклиндә ишләнибсә, үчүнчүдә «ода» сөзү «од» мә'насында ишләнмишдир. Ахырынчы мисрада «нарын үз» — атәши сөндүр мә'насыны верирсә, икинчи бәндин дөрдүнчү мисрасындакы «нарын үз» — зәриф, инчә үз мә'насындадыр.

Үмумијјәтлә, ашыг Әләскәрин јарадычылығында тәчнис өз јүксәк мәрһәләсинә чатмышдыр. Әләскәр ади тәчнисдән әлавә додагдәјмәз вә чығалы тәчнисләр дә јаратмышдыр.

Чығалы тәчнисдә бәндин ики мисрасындан сонра чыға адланан парча кәлир, ондан сонра исә бәндин үчүнчү, дөрдүнчү мисралары фикри тамамлајыр.

Ариф олан, бир од дүшүб чаныма,
Әридиб дөндәрир о јаға мәни.
Ашыг дејәр, ај аға,
Јетиш дада, ај аға!

9*

Илләр хәстәси чаным,
Јар кәлди, галх ајаға.
Аға олан гулун салмаз нәзәрдән,
Салма нәзәриндән, ајаға, мәни.
(*Ашыг Әләскәр*)

Тәчнисин ән чәтин нөвү додагдәјмәз тәчнисләридир. Кәрәк ашыг елә сөзләр ишләтсин ки, орада додагланан сәсләр олмасын, һәм дә сөзләр шәкилчә ејни, мәзмунча башга мә'на дашысын.

Гејд етмәк лазымдыр ки, ашыг поезијасында белә јарадычылыг јарышы формализмә кетмәмиш, ашыг ше'рини сәнәткарлыг е'тибары илә даһа да зәнкинләшдирмишдир.

Кәлди јаз ајлары, һәсрәт чәкир хак,
Дејир, нејсан кәлә, а јаға-јаға.
Лә'нәт шејтана де, шәр ишдән әл чәк,
Шејтан сәни салар ајағ-ајаға.

Ашыг ше'риндә устаднамәләр, дејишмәләр дә вардыр ки, онлар әсасән мөвзуларына вә истифадә олундуглары јерләринә көрә белә адланырлар. Форма чәһәтдән башга ше'р шәкилләриндән фәргләнмирләр.

Дејишмәләрин характери дә башга-башга олмушдур. Јә'ни чох һалда конфликтин кәскинләшмәси тәдричән инкишаф етмишдир. Дејишмәнин биринчи мәрһәләси дә'вәт характериндәдир. Белә ки, ады дилләрдә дастан олан бир ашығы башга бириси сөз мејданына чағырыр. «Әкәр ашыг исән бу мејдана кәл», — дејә ону дејишмәјә дә'вәт едир.

Дејишмәнин икинчи мәрһәләсиндә онлар үз-үзә дејиширләр, лакин бу дејишмә һәр ашығын өзүнүн елми, бачарығы, ашыглыг сәнәтини нечә билмәсини тә'риф етмәкдән ибарәт олур. Буна һәрбә-зорба да дејирләр. Ашыг Һүсејн Бозалганлы илә Ашыг Ағачанын дејишмәсини характерик нүмунә кими мисал кәтирмәк олар:

А ғ а ч а н

Демәдимми чыхма дағлар башына
Түпү[1] олар, боран-гар олар онда.
Әл узатма көзүн көрән јуваја,
Күрзә олар, шаһмар, мар олар онда.

А ш ы г Һ ү с е ј н

Истәмирәм сәнә дәјәм, долашам,
Бағырсам гулағын кар олар онда,
Әлиндән аларам телли сазыны
Кен дүнја башына дар олар онда.

А ғ а ч а н

Ишин нәди бу Рүстәми-Залынан,
Кирмисән мејдана гејли-галынан.

[1] Түпү — туфан мә'насында ишләнмишдир.

Дананы гошасан гоча калынан
Көрәсән һансына зор олар онда.

А ш ы г Һ ү с е ј н

Мән кәзмишәм дәрјалары, дәрини,
Арамышам көвһәрини, зәрини.
Гурдалама көһнә очаг јерини,
Билмәзсән сөнмәмиш гор олар онда.

А ғ а ч а н

Бил, нә иш вар мән шаирин чанында,
Кәлибән дурубсан мәрд мејданында.
Јүз ил галсан Ағачанын јанында
Билмәзсән нечә чүр тор олар онда.

А ш ы г Һ ү с е ј н

Мән билирәм чәми сөзүн ојуну
Бүтүн аләм таныр ашыг Сөјүнү
Гыжылдаса онун дәли бејини,
Зәһминдән көзләрин кор олар онда.

Һәрбә-зорбадан сонра дејишмәнин үчүнчү мәрһәләси кәлир. Бурада ашыглар ше'р техникасыны нүмајиш етдирирләр. Илк сөзү дејән ашыг һансы рәдифдә, һансы һава үстүндә охуса, икинчи ашыг да о рәдифлә, о һава үстүндә охумалыдыр. Габагча сөзә башлајан ашыг тәчнис вә јахуд да чығалы тәчнис охуса, о бириси дә бу чүр охумалыдыр.

Дејишмәнин дөрдүнчү мәрһәләси конфликтин кулминасијасыны тәшкил едир. Буна гыфыл-бәнд дејилир. Бу, ајры-ајры суаллардан ибарәт олур. Демәк, ашыг дөврүн биликли адамы олмалыдыр. Гыфыл-бәндләр чох һалларда мәишәтлә әлагәдар мәсәләләрлә бағлы олур.

Гыфыл-бәндләрдә суалын мүстәгим мә'насындан даһа чох мәчази мә'насы, башга сөзлә, сөзүн гудрәти илә әшјаны чанландырмаг һүнәри гијмәтләндирилир. Буну исбат етмәк үчүн Ашыг Һүсејн Бозалганлы илә Ашыг Әләскәрин дәјирманы суал-чавабла нечә мә'наландырмаларына диггәт јетирәк:

А ш ы г Һ ү с е ј н

Букүн көрдүм бир һејванат,
Синәсиндән, ган верир.
Нә дили вар, нә дәһаны,
Аләмә иман верир.
Синәсиндән аһ чәкәндә,
Сәда јетир асимана
Доландырыр этрафында
Күррәји-думан верир.

А ш ы г Ә л ә с к ә р

Кәләндә устад кәламы
Көһнә јарам ган верир.
Чоша кәлир бәһри-чешмим,
Гәтрәји-һејван верир.
Данәни торпаг ичиндә

Көр нә едиб кәрәм каны,
Бир мәләк мүгәррәмди
Бизләрә ә'зан верир.

Ашыг Һүсејн

Бағырсағы јохдур онун
Гарны, диби дүз дејим,
Кизли дејил, ашикардыр,
Инди үзбәүз дејим
Хөрәји јүк илә кәлир,
Батман илә јүз дејим
Нә јердәдир, нә көјдәдир
Сәдри үстә јан верир.

Ашыг Әләскәр

Шындырымдан[1] дән кәлмәсә,
Дүшәр бир гејри-һала.
Дәһанындан атәш чыхар
Аһ чәкәр ејләр нала
Өз-өзүндән думан ејләр
Һәм габаға, һәм дала.
Һәр тәрәфә алов сәпиб
Дуд галхыр, думан верир.

Ашыг Һүсејн

Башы јохдур, баршағы чох,
Пәнчәси аслан әли
Абы-атәш нуш едәндә
Олур диванә, дәли.
Ашыг Һүсејн, әрз едирәм
Сизә мән бу мәсәли.
Истәсә дә јүз мин ашыг
Тапмаг үчүн чан верир.

Ашыг Әләскәр

Анламаз надан јанында
Дејәрдим һәдјанды бу сөз,
Әһли үрфан мәчлисиндә
Лә'леји-мәрчанды бу сөз,
Мүхтәсәри түрки зәбан
Билин дәјирманды бу сөз.
Абы сәчәр, аһәнк сәнкә
Көр нечә чөвлан верир.

Ашыг поезијасында устаднамәләр хүсусилә диггәти чәлб едир. Устаднамәләр һәјат вә чәмијјәт һаггында поетик, һәкиманә фикирләр, тәрбијәви характер дашыјан мүһакимәләрлә зәнкиндир. Бир гајда олараг мәһәббәт дастанларымыз устаднамәләрлә башланыр, дастан сөјләјән ашыг дастанын характеринә ујғун олан үч устаднамә охудугдан сонра дастана кечир.

Устаднамәләр әсасән гошма вә кәрајлылардан ибарәт олур. Мәсәлән:

[1] Дәјирманда тахыл төкүлән јер.

Таки мәнә мәдһ ејләмә дүнјаны,
Һа бу дүнја бир бекара дүнјады!
Һәлә Адәм илә Һәввадан габаг,
Бир үзү ағ, бири гара дүнјады...

Алтун сәфалыды, мә'дән сәфасыз,
Тәбиб шәфалыды, хәстә шәфасыз,
Инсан вәфалыды, дүнја вәфасыз,
Әчәб јахшы бахәбәрә дүнјады.

Һеч охшармы күнә чыраг ишығы,
Гарын дојмаз јаламагла гашығы,
Молла Чума сәнин кими ашығы,
Кәмәнд илә чәкән дара дүнјады.

АЗӘРБАЈЧАН ЈАЗЫЛЫ ӘДӘБИЈЈАТЫНДА ШЕ'РИН ӘСАС ШӘКИЛЛӘРИ

Азәрбајчан әдәбијјатында ән гәдим вә ән күчлү нүмунә ше'р олмушдур. Мин илә јахын бир тарихә малик олан ше'рин чох мүхтәлиф, чох әлван жанрлары вардыр. Бу жанрларын һәм классик, һәм дә мүасир әдәбијјатда олан нүмунәләрини мүхтәсәр дә олса нәзәрдән кечирәк.

Гәзәл. Классик ше'рин ән мәшһур, ән биткин шәкли гәзәлдир. Гәзәл беш, једди, доггуз бејтдән ибарәт олуб, әсасән ашиганә мәзмуна маликдир. Ашигин мәһәббәти, бу јолда фәдакарлығы, чәкдији чәфалар, бундан алдығы јүксәк зөвг вә ләззәт, һичран дәрди, вүсал сәадәти, мә'шугәдән шикајәтләр, јалварышлар, изтираблар... гәзәлин мәзмунуну тәшкил едир. Анчаг бу, һеч дә о демәк дејил ки, ичтимаи характер дашыјан гәзәлләр јазылмамышдыр. Классик шаирләрдә, хүсусән сон дөврләрдә фәлсәфи мәзмунлу гәзәлләр чох олмушдур. Бу ше'рин фарсларда бөјүк устады Хачә Һафиз сајылырса, Азәрбајчан әдәбијјатында ән көркәмли јери Фүзули тутур. Фүзули өзүнү, һәр шејдән әввәл, мәһәббәт шаири адландырараг, гәзәли башга жанрлардан үстүн тутмушдур. Шаирин ән бөјүк, ән әзиз гәһрәманлары — Гејс дә, Лејли дә өз үрәк чырпынтыларыны гәзәл васитәси илә экс етдирмишләр.

Фүзули диванынын мүгәддәмәсиндә гәзәл ән бөјүк һүнәр вә ән јүксәк ше'р сајылыр:

Ғәзәлдир сәфабәхши-әһли-нәзәр,
Ғәзәлдир күли-бустани-һүнәр...
Ғәзәл де ки, мәшһури-дөвран ола,
Охумаг да, јазмаг да, асан ола...

Бөјүк шаирин бу мүлаһизәләриндә ше'рин јалныз техника вә гурулуш мәсәләләри јох, даһа мүһүм бир мәсәлә, гәзәлин вахтилә халг арасында чох јајылмасы мәсәләси нәзәрдә тутулур.

Мә'лум олдуғу үзрә «дүнјәви» ше'р, мусиги, рәсм вә башга јарадычылыг саһәләри ислам дининдә гадаған иди. Буна

бахмајараг, Фүзули дедији кими, мәчлисләрдә гәзәл динләмәк мәгбул бир иш иди. Чүнки бурада башга рәсми ше'р шәкилләриндә (гәсидә, мәдһијјә, мәрсијә) олдуғу кими тәнтәнә, мәрасим әламәти јох иди.

Гәзәл, лирик жанр нүмунәси олараг ағыздан-ағыза јајылыб шөһрәт тапырды. Чох заман мусиги илә охунурду. Шүбһә јохдур ки, кечмишдә бир чох гәзәлләрин өзүнә мәхсус мусигиси, һавасы олмушдур. Биздә нот олмадығындан, һәмин мусиги һавалары мүһафизә едилмәмишдир. Инди дә ашыглар, бә'зи Шәрг өлкәләриндә, (Һиндистан, Әфганыстан) шаирләр ше'ри аваз илә, маһны кими охујурлар.

Гәзәлин биринчи бејти һәмгафијә, бүтүн сонракы бејтләрин илк мисрасы сәрбәст, икинчи мисрасы башдакы мәтлә' бејтлә һәмгафијә олур. Бир гајда олараг гәзәлләрин ахырынчы бејтиндә шаир өз тәхәллүсүнү јад едир.

Һуснүн олдугча фузун, ешг әһли артыг зар олур,
Һүсн нә мигдар олурса, ешг ол мигдар олур.
Чәннәт үчүн мән' едән ашигләри дидардән,
Билмәмиш ким, чәннәти ашигләрин дидар олур...
Ешг севдасинә сәрф ејләр **Фүзули** өмрүнү,
Билмәзәм бу хаби-гәфләтдән һачан бидар олур.

Гәзәл жанры Фүзулидән сонра узун мүддәт әдәбијјатда мүһүм јер тутса да, Фүзулидә олдуғу сәвијјәјә чатмамышдыр. Инди, совет әдәбијјатында бу жанр тамамилә мөвгејини јени, лирик ше'рләрлә әвәз етмишдир. Ара-сыра гәзәл јазан олса да, шаирләримиз буну ше'римизин инкишаф сәвијјәсиндән чох ашағыда дуран кечмиш бир жанр сајырлар.

Гәсидә дә классик ше'рдә мүһүм јер тутан бир шәкилдир. Өлчү вә гафијәсини дәјишмәјән, 30 мисрадан бөјүк олан мәнзумәләрә гәсидә дејилир. Әсасән тәнтәнәли, дәбдәбәли жанр олуб, илаһи мәтләбләрин, «мүгәддәс»ләрин, јүксәк шәхсијјәтләрин, һөкмдарларын тә'рифини верән, бир нөв вәсф стилиндә јазылан әсәрдир.

Кечмиш поетика китабларында гәсидәнин һәчмини минимум отуз бир, максимум дохсан бир бејт көстәрирләр. Беш јүз бејтә гәдәр гәсидә јазанлар да олмушдур. Мөвзусуна көрә гәсидәләри мүначат, нә'т, мәдһијјә, фәхријјә, мәрсијә вә саирә, — дејә ајырырлар.

Гәсидәдә мәтләб бирдән-бирә башланмыр. Әввәлчә «кириш» һалында, тәбиәт, мәһәббәт, әхлаг, фәлсәфи нәсиһәт рүһунда бир һиссә верилир ки, буна кириэкаһ дејилир. Гәсидәнин мәтлә' гафијәси ахыра гәдәр бүтүн бејтләрдә мүһафизә олунур:

Фәләк һәр дөврдә бир фејзи-һикмәт ашкар ејләр,
Тәгалиби-зәман, изһари-сун'и кирдикар ејләр.

Гәрадан ағы фәрг етмәз бу рәзмин билмәјән дәһрин,
Ки, ничүн каһ наһари лејлү, кәһ лејли наһар ејләр.

Бу гәсидә отуз бејтдән ибарәтдир. Фүзули өз тәхәллүсүнү адәтин хилафына олараг ахырынчы бејтдә јох, әсәрин орталарындакы (22-чи) бејтдә јазмышдыр.

Әрузун һәзәч бәһриндә («мәфаилүн-мәфаилүн-мәфаилүн-мәфаилүн») јазылмыш бу гәсидәнин аһәнкиндәки тәнтәнә, әзәмәт, хитаб стили ајдындыр ки, әсәрин мәзмуну илә бағлыдыр. Чүнки гәсидә бир рүтбә саһибинин мәдһи, тә'рифнамәси кими јазылмышдыр.

Мүначат өзү дә гәсидәдир. Сырф дини характер дашыјыр, аллаһдан, јарадылышдан вә илаһи еһкамлардан бәһс едир.

Нә'т — пејғәмбәрин тә'рифинә, **мәдһијјә** падшаһларын, ја башга рүтбәли шәхсләрин тә'рифинә һәср олунан гәсидәдир.

Фәхријјә исә, шаирин өзү һаггында јаздығы, бир нөв шәхси мәзмун дашыјан әсәрдир. Шаирләрин чоху бурада өзләри һаггында тә'рифли сөзләр дејирсә, бә'зиләри өз јарадычылыг принсипләрини, сәнәтә, ше'рә мүнасибәтләрини ифадә едирләр.

Мәрсијјә дә гәсидә шәклиндә јазылан, лакин, мәзмун е'тибары илә мүсибәтнамәдән ибарәт олан ше'рдир. Сон әсрә гәдәр әдәбијјатымызда дәбдә иди. Рачи, Сәрраф, Дилсуз, Пүргәм кими шаирләрин әсас јарадычылығы мәрсијәдән ибарәт олмушдур. Һәтта Гумри (Дәрбәнди) кими исте'дадлы шаир гәләм гүдрәтини әсасән мәрсијәјә һәср етмишдир.

Тәркиб-бәнд мөвзу вә вәзн е'тибары илә бир олуб, мүхтәлиф гафијә системли бир нечә бәнддән ибарәт ше'рдир. Һәр бәнд 10—12 мисрадан ибарәтдир. Бәндин сонунда бир финал бејти верилир ки, һәмин бејтин **гафијәләри** сонракы бәндләрин финал бејтиндә дә тәкрар едилир.

Тәрчи-бәнддә дә һәмин мүхтәлиф бәндләри көрүрүк. Анчаг бурада биринчи бәндин (гит'әнин) **финал бејти** сонра кәлән гит'әләрин һамысында тәкрар олунур. Фүзулинин ашағыдакы тәрчи-бәнди мәшһурдур:

Мән кимәм? — Бир бикәсү бичарәвү биханиман,
Талеим ашүфтә, игбалым никун, бәхтим јаман,
Нәмли әшкимдән зәмин мәмлү, үнүмдән асиман,
Аһү нәләм навәки пејвәстә, хәм гәддим кәман.
Тири-аһим бихәта, тә'сири-нәләм бикуман,
Мүттәсил ғәмханеји-синәмдә јүз ғәм миһман.
Ганда бир ғәм итсә, мәндән истәсинләр, мән зәман,
Јох мәнә гејди-бәлавү дами — мөһнәтдән аман.
Чыхмады көнлүмдән әндуһү ғәмү мөһнәт һәман,
Еј мәним чаным сәнү көнлүм сәнинлә шадиман.
Сәнсиз олман ајры мөһнәтдән, бәладән бир заман,
Әл'әман, һичран бәлавү мөһнәтиндән әл'әман![1]

---

[1] Мәһәммәд Фүзули, Әсәрләри, I чилд, сәһ. 349.

Көрүндүјү кими бу бәнд 6 бејтдән ибарәт вә сонунчу бејт фи'нал бејти адландырылыр. Сонра кәлән һәр һиссәнин ахырында еjни бејт:

«Сәнсиз олман ајры мөһнәтдән...» тәкрар олунур. Фүзулинин бу тәрчи-бәнди бүтүнлүкдә алты һиссәдән, һәр һиссә алты мүгәффа бејтдән ибарәтдир. Бурада гафијәләнмә мисра ашыры дејил, башдан-башадыр. Һиссәләрин һәр бири ајры-ајры гафијә системиндә олса да, сонунчу бејт һәр јердә тәкрар олараг әсәрин һиссәләрини бир-биринә бағлајыр. Бу, јалныз шәкил, заһири чәһәтдән дејил, мәзмунча да беләдир. Әсәрин һиссәләри мәзмунча бир-биринә елә мөһкәм бағлыдыр ки, финал бејтинин тәкрары һисс олунмајыб, ше'рин үмуми мәнтигиндән доған сонлуг кими сәсләнир.

Мәснәви шәкли дә классик шәрг ше'риндә мәшһурдур. Һәр бејти өз арасында һәмгафијә олан вә һәчмчә гәзәлдән бөјүк олан, бә'зән лап бөјүк әһвалат, һадисәләри тәсвир едән ше'р шәклинә дејилир. Бу шәкил даһа чох Моллаји Руминин (XIII әср) ады илә бағлыдыр.

Мәснәвинин үстүнлүјү орасындадыр ки, техника вә хүсусән гафијә чәһәтдән шаири мәһдуд етмир. Һәр бир фикри ифадә үчүн ше'рин әввәлиндән асылы олмајараг, истәнилән гафијә сечилә билир. Буна көрә дә истәр фарс, истәр Азәрбајчан классик әдәбијјатында чох поемалар, тәмсилләр, мәнзум һекајәләр, рәвајәт вә тарихчәләр бу шәкилдә јазылмышдыр.

Мүрәббе' (дөрдлүк) адындан да көрүндүјү кими, һәр бәнди дөрд мисрадан ибарәт олан ше'рдир. Адәтән, биринчи бәндин дөрд мисрасы һәмгафијә олур, галан бәндләрин илк үч мисрасы өз араларында, ахырынчы мисрасы исә башдакы бәнд илә һәмгафијә олур. Азәрбајчан классик ше'риндә, еләчә дә мүасир ше'рдә бу шәкил чох ишләнмиш вә ишләнмәкдәдир. Елә шаир тапылмаз ки, бу шәкилдән истифадә етмәсин. Һәм мәтләби, һәм дә мусигинин сәлислијини горумаг, һиссәләр арасында асан рабитә јаратмаг үчүн бу шәкил мәгбулдур. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» әсәриндә Мәчнунун дилиндән дејилән ашағыдакы мүрәббе' мәшһурдур:

Гејр илә һәр дәм нәдир сејри-күлүстан етдијин?
Бәзм уруб, хәлвәт гылыб, јүз лүтфү-еһсан етдијин?
Әһд бүнјадын мүрүввәтдирми виран етдијин?!
Ганы, еј залим, бизимлә әһдү пејман етдијин?!

Ләһзә-ләһзә мүддәиләр пәндини күш ејләдин,
Ганә-ганә гејр чами-шөвгүнү нуш ејләдин,
Варә-варә әһдү пејмани фәрамуш ејләдин,
Ганы, еј залим, бизимлә әһдү пејман етдијин?!

Һәр бәндин сон мисрасынын мәһз тәкрар олунмасы шәрт дејилдир. Мүмкүндүр ки, мүрәббе'нин ајры бәндләринин сон мисралары башдакы бәнд илә јалныз һәмгафијә олсун. Һәм-

чинин мүмкүндүр ки, һәр бәнддә гафијәләнмә чүт-чүт апарылсын.

Мүхәммәс (бешлик) һәр бәнди беш мисрадан ибарәт олан вә һәр бәндин сон мисрасы вә ја бејти башдакы бәндин сон мисралары илә һәмгафијә олан ше'рә дејилир. Бу шәкил классик әдәбијјатда чох јајылмышдыр. Фүзулинин ашағыдакы мүхәммәси алты бәнддән ибарәтдир вә бүтүн бәндләрин сон мисрасы тәкрар олунур. Белә мүхәммәсләрә тәкрарымүтәкәррир ады верилир.

Вај, јүз мин вај ким, дилдардән ајрылмышам,
Фитнә чешмү саһирү хунхардан ајрылмышам,
Бүлбүли-шуридәјәм, күлзардән ајрылмышам,
Кимсә билмәз ким, нә нисбәт јардән ајрылмышам,
Бир гәди шүмшаду күлрүхсардан ајрылмышам.

Бу ахырынчы мисра бүтүн бәндләрдә тәкрар олунур.

Классик ше'р шәкли олан мүхәммәс бизим ше'римиздә чох дәјишмәләрә мә'руз галмышдыр. Шаирләр беш мисранын бә'зән үчүнү бир, икисини бир, дөрдүнү бир, ахырынчыны бир, бә'зән дә бешини һәмгафијә етмишләр. Вагифдә, Сабирдә, Һадидә вә башга шаирләрдә бу шәклин чүрбәчүр нүмунәләринә раст кәлмәк олар. Сабир бу шәкилдә јаздығы ше'рләрин чохуна әввәл башдан бир мәтлә' бејти верир. Галан бәндләрин һамысыны беш мисра едир вә һәр бәндин ахырында башдакы бејтин гафијәсини вә сон мисрасыны тәкрар едир. Ахырынчы бејти даһа сәрбәст шәкилдә, һәм дә беш јох, даһа чох мисрадан (6, 8) ибарәт гурур. «Гафгазлылар», «Марш» ше'рләри белә бир гурулушда јазылмышдыр.

Чырманырыг кечмәјә чај кәлмәмиш,
Башлајырыг гызмаға јај кәлмәмиш,
Сөз веририк, инди, бир ај кәлмәмиш,
Аста гачыб дүртүлүрүк хәлвәтә!
Ким нә дејир, биздә олан гејрәтә?!

Көрүндүјү кими, бурада бәндин дөрд јох, үч әввәлки мисрасы һәмгафијәдир. Ахырынчы бејт исә башдакы илә һәмгафијәдир вә сонунчу мисра садәчә тәкрардыр.

Классик мүхәммәсләрин чоху ашиганә мөвзуда јазылырдыса, мүасир шаирләр бу шәкилдә сырф ичтимаи-сијаси ше'рләр, сатиралар да јарадырлар.

Классик әдәбијјатда мүхәммәслә тарихи мәнзумәләр дә јарадылырды ки, буна мисал олараг Видадинин «Мүсибәтнамә»сини көстәрә биләрик.

Мүсәддәс (алтылыг) — ше'рдә гәдим шәкилдир. Адындан да көрүндүјү кими һәр бәнди алты мисрадан ибарәт олан ше'рдир. Классик шәкилләрдә бу ше'рин илк дөрд мисрасы бир, сон ики мисрасы да бир гафијәләнир. Бә'зән дә илк беш мисра бир, сон мисра бүтүн башга бәндләрин сон мисрасы илә гафијәләнир. Сабир бу ше'р шәклинә дә сәрбәст јанашараг, мүхтәлиф нүмунәләр јаратмышдыр. Руһаниләрә гаршы

јаздығы мәшһур «Ах нечә кеф чәкмәли әјјам иди!» адлы ше'ри алтылыгдыр. Бурада шәклин чәрчивәсини позараг башдан бир «кириш» — мәтлә' бејти верир, сонракы бәндләри алты-алты гурур:

Бизләр идик халгын инандыглары,
Пири-һидајәт, — дејә гандыглары,
Нур көрүрләрди гаранлыглары,
Биздә иди чүмлә газандыглары,
Ким бизә пул вермәсә бәднам иди,
Ах!.. Нечә кеф чәкмәли әјјам иди!

Сон мисра бүтүн бәндләрдә тәкрар вә һәм дә бешинчи мисра илә һәмгафијә олур. Классик ше'рдә анчаг мисраларын сајы илә мүхәммәс вә ја мүсәддәсдән фәргләнән, һәр бәнди једдилик (мүсәббә), сәккизлик (мүсәммән), һәтта онлуг (мүәшшәр) шәкилләр дә вардыр. Классик ше'рдә тәхмис (бешләмә), тәсдис (алтылама) кими ше'р шәкилләри дә мөвчуддур. Бурада вахты илә адлы-санлы шаирләр тәрәфиндән сөјләнмиш бир шаһ бејт алыныр, она әлавәләр едиләрәк, бешлик вә ја алтылыг шәкли јарадылыр. Әлавә олунан бејтин гафијәси биринчи бәндин бүтүн мисраларында, башга бәндләрин исә ахырынчы бејтләриндә сахланыр:

Та чүнун рәхтин кејиб, дутдум фәна мүлкин вәтән,
Әһли-тәчридәм, гәбул етмәм гәбаву пирәһән,
Һәр гәбаву пирәһән кејсәм мисали-гөнчә мән,
Кәр сәнинчүн гылмасам чак, еј бути-назикбәдән,
Корум олсун ол гәба, әјнимдә пирәһән кәфән...

Фүзули Һәбибинин бу ше'рини тәхмис етмишдир. Ахырынчы бејтә габагдан үч мисра әлавә етмишдир. Бүтүн башга бәндләр дә беләчә әлавәләрлә јарадылыр. Бурада јалныз шәкил, гафијә јох, һәм дә мәзмун вә бәдии мәнтиг мәсәләсинин нәзәрдә тутулмасы мүһүм шәртдир, әсәр елә јарадылмалыдыр ки, әлавәләр «әсил»дән, оржиналдан сечилмәсин. Әлавәләр оржиналын мә'на вә мәзмуну илә елә ғајнајыб гарышсын, бәдии имтизач әмәлә кәтирсин ки, охучу ики шаирин ајры-ајры ше'рләриндән «гурашдырылмыш» бир әсәр јох, ваһид вә камил бир әсәр охудуғуну дүшүнсүн. Буна көрә дә тәхмис вә ја тәсдис јаратмаг һәр һансы бир шаир үчүн оржинал ше'р јазмагдан чәтин олур.

***

Мүасир ше'римиз һәм идеја-мәзмун, һәм дә техника, шәкил, гурулуш чәһәтчә чох инкишаф етмишдир. Классик ше'рдә раст кәлдијимиз дөнүш, инкишаф үчүн бир маниәјә чеврилмиш олан шәкли нормалар чохдан гырылыб атылмышдыр. (Әлифба системи илә гафијә јаратмаг, мүәммалы ифадәләр, дини мөвзулар, һәрфләрин сајындан мә'на-тарих чыхармаг вә саирә.)

Инди ше'римиздә әсас өлчү һеча өлчүсү олмагла бәрабәр, әруздан вә сәрбәст вәзндән дә истифадә олунур.

Мајаковскинин ше'рләриндә һәјәчан гүввәти, мусиги тәмтәрагы, бир һөкм, бир әзәмәт дујулмагдадыр. Сөзүн вә сәтрин һәјәчан ифадә етмәси, фикрин, һиссин гүввәтлә дејилмәси бурада илк плана чәкилир.

Том Гарадыр
Анасынын көзү кими,
Гапгарадыр
атасы да өзү кими.
Бир балача бачысы вар,
о да гара!
Томун рәнки хош кәлмәјир
Америкада ағалара.
Том охумаг истәјирди.
Ағлар ону гојмадылар.
Америкада бу гајда вар.
Анасыны вәрәм тутду
бир ил габаг,
Өлдү гамыш дахмачыгда
һәзин-һәзин ағлајараг...

Бурада һәм мисраларын гурулушу, һәм гафијә системи сәрбәст верилмишдир.

Мүасир ше'рин шәкилләри дә чох дәјишмиш вә инкишаф етмишдир. Лирик ше'р шәкилләри камилләшмәклә бәрабәр кејфијјәтчә чох дәјишмишдир. Совет лирикасында шәхси, фәрди, интим дујғулар јох, ичтимаи-сијаси фикирләр, һиссләр, вәтәндашлыг мотивләри илк плана кечмишдир. Осман Сарывәлли «Кәтир, оғлум, кәтир!» — ше'риндә кәнддәки оғлуна белә нәсиһәт едир:

Көмүрдән алмас чәк, јарпагдан ипәк,
Дашдан көһәр чыхар, булуддан шимшәк;
Кәтир илдырымын мәғрур сәсини,
Гумру булагларын зүмзүмәсини
Зәмиләрдән сүнбүл, бағчалардан бар,
Дәрәләрдән вүс'әт, дағлардан вүгар.
Өзүнлә чичәкли, күллү јаз кәтир,
Бир ашыг маһнысы, бир дә саз кәтир!
Кәтир, јолларына мүнтәзирәм мән,
Кәтир, бу фүрсәти вермә әлиндән.
Ана јурдумузун нәји вар, кәтир —
Мәһәббәт, сәдагәт, е'тибар кәтир!..

Мәснәви тәрзиндә јазылмыш бу лирик ше'рдә јенилик һисси, ичтимаи вәтәндашлыг вә вәтәнпәрвәрлик дујғулары башлыча мәзмундур. Буна ујғун олараг ше'рин техникасы, ифадә системи дә камил вә биткиндир.

Һимн (марш) мүасир әдәбијјатда ичтимаи-сијаси лириканын, вәтәндашлыг ше'ринин ән характер нүмунәсидир. Бу жанр гәдим јунанларда тә'риф, тәвсиф, бир нөв гәсидә характериндә олан дини: рәсми маһны иди. Инди исә, дөв-

лəтин гүдрəтини, јахуд синфи бирлији тəрəннүм едəн күчлү ичтимаи-фəлсəфи маһны кими мəшһурдур. Франсызларда Марселјоза, Совет Иттифагында дөвлəт һимни, Интернасионал маршы бу характердə, јүксəк мəфкурəви ше'рлəрдир.

Галх, еј лə'нəтлə дамғаланмыш
Ач вə чылпаг мəзлум дүнја,
Зүлмə гаршы вичданлар јанмыш,
Аловланмыш ганлы дə'ва...

Интернасионал маршы һаглы олараг, бүтүн дүнјада фəһлə синфинин мүбаризə вə азадлыг маһнысы кими танынмышдыр. Һəчмчə балача олан бу ше'рдə фəһлə синфинин мөһкəм бирлији, кəлəчəк арзулары, мүбаризə руһу, дөнмəз, мəтин ирадəси, бүтүн зəһмəткешлəрə олан чағырышы көзəл ифадə олунмушдур. Маршын мəтни илə мусигиси үзвү бир вəһдəт тəшкил едир. Тəнтəнəли, издиһамлы јығынчагларда, чыхышларда вə мүбаризə сəһнəлəриндə бу маршы коммунистлəрин əн мəшһур шүары кими охујур, һəтта бир-биринин диллəрини билмəјəн фəһлəлəр бу васитə илə данышыр, һəмрə'јликлəрини ифадə едирлəр.

Совет Иттифагынын дөвлəт һимни, ајры-ајры совет республикаларынын өз милли һимнлəри дə белə əсəрлəрдəндир.

Лирик ше'рин һəм мөвзу даирəси, һəм шəкил вə техника хүсусијјəтлəри чох дəјишмиш, инкишаф етмишдир. Инди јүксəк, мəдəни, зəнкин һəјатымызда елə бир мəсəлə, мəтлəб, ичтимаи һадисə јохдур ки, бу вə ја башга дəрəчəдə ше'рдə, лирик ше'рдə əкс едилмəмиш олсун. Совет адамынын мə'нəви алəми јүксəк вə јени олдуғу гəдəр индики лирика шəкиллəри вə нөвлəри дə əлван, зəнкиндир. Əмəк, рəшадəт, һүнəр, фəдакарлыг, вəтəн, халг севкиси, јени һəјат, аилə, достлуг, сəдагəт вə саирə мүасир ше'рдə мүхтəлиф лирик шəкиллəрдə, дəрин вə зəнкин һисслəрлə тəрəннүм олунур. Лириканын мəзмун вə мүндəрəчəсиндə көрдүјүмүз јениликлəрин шəкли хүсусијјəтлəрə дə тə'сир бағышладығыны, көһнə нормалары ашыб, сəрбəстлик, вүс'əт кəсб етдијини көрүрүк. С. Вурғунун «Тарла нəғмəси» дөрд бəнддəн ибарəтдир. Биринчи вə ахырынчы бəнд алты мисрадан, орта ики бəндин һəрəси исə беш мисрадан ибарəтдир. Биринчи бəндин дөрд əввəлки сəтри мисраашыры, ахырынчы бејт мəснəви үсулу илə, орта бəндлəр исə мүхəммəс үсулу илə (үч бир, ики бир) гафијəлəнир:

Үфүглəр гызарыб, күлəндə сəһəр,
Бүлбүл өпə-өпə ојатсын күлү.
Чирмəјиб голуну гызлар, кəлинлəр,
Јығсын гучағына сары сүнбүлү.
Торпаға дүшмəсин һавајы бир дəн,
Чөрəк бол оларса басылмаз вəтəн!

Муған сəһралары бир тамашадыр,
Буғда зəмилəри гоша-гошадыр,
Һəр инсан оғлуну чөрəк јашадыр,
Бол тахыл бечəрсə ана јурдумуз,
Түфəнки бəрк тутар Гызыл Ордумуз.

Классик ше'рин мүхəммəс (бешлик) шəклиндəн истифадə едəн шаирлəримиз бу шəклин өзүнү еһкам кими көтүрмəмиш, јенипəрəст бир мүнасибəт бəслəјəрəк, техника чəһəтдəн һəмин шəкли камиллəшдирмиш, јенилəшдирмишлəр. Сəмəд Вурғунун лирик ше'рлəриндə, һəтта гошма шəклиндə мисраашыры гафијəлəмə хүсусијјəти чох олдуғу кими, бешликлəрдə мисра тəкрары (тəкрири) да мараглы вə јени бир хүсусијјəтдир. Шаир һəр бəнддə бир мисраны тəкрар едир. Амма бу тəкрар, тəкрар кими јох, бəндин мəнтиги давамы вə инкишафы кими сəслəнир, фикрин, һиссин даһа гүввəтлə ифадəсинə сəбəб олур. Бунун үчүн бəндин мəзмуну елə гурулур ки, тəкрар олунан мисра мəтлəбə бир нөв јекун вуран тəбии финал кими сəслəнир. «Ушаг бағчасы» ше'риндəн бир нечə бəнди мисал алаг:

Јенə дə ал кејиб гызарыр көјлəр,
Əсир сəрин-сəрин дəниз күлəји.

Ачыр көзлəрини јухудан сəһəр,
Хошдур тəбиəтин фикри, дилəји,
Əсир сəрин-сəрин дəниз күлəји.

Сујун саһилиндə бир бахчачыг вар.
Чичəкли, јарпаглы, сармашыглыдыр.

Гуш кими дил ачмыш бурда ушаглар.
Бу бағча нə гəдəр јарашыглыдыр.
Чичəкли, јарпаглы, сармашыглыдыр.

Əһмəд Чəмил һеча вəзниндə јаздығы мəшһур «Чан нəнə бир нағыл де!» адлы лирик ше'риндə мисраашыры өлчүнү дəјишир. 8-лик вə 7-лик өлчүсү ше'рин ахырына гəдəр мисраашыры давам етдирилир:

— Ахы нəнə, һеч демирсəн
атам һачан кəлəчəк?..
— Өмрүм-күнүм, көрпə гузум,
гурбан олум, адына,
Нијə көкс өтүрүрсəн
о дүшəндə јадына?
Атан јазыр: һəлə хошдур
бу тəрəфдə һавалар.
Дејир — оғлум дарыхмасын,
көрүшəрик бу баһар...
Бағчаларда чичəк ачар
күлəјшə нар, јасəмəн,
Гарангушла бир заманда
гајыдырам кəндə мəн!

Əслиндə бу ше'рин бир бејтинə парчаланмыш 15-лијə бир мисра кими бахмаг олар. Бəлкə дə буна көрə шаир илк

мисралары сәрбәст бурахмыш, икинчини гафијәләмишдир. Биринчи мисра (4 + 4 = 8), икинчиси исә (4 + 3 = 7) шәклинә дүшмүшдүр.

Сүжетли јазылан, мәзмун е'тибары илә һәм фәрди, һәм ичтимаи лириканын үзвү имтизачыны верән бу ше'рин шәкил-өлчү, бөлкү хүсусијјәтләриндә дә бир сүр'әт, бир ахычылыг вә ширинлик вардыр. Јени лириканын мәфкурә истигамәтиндән, муасир мәзмунундан асылы олараг техника, шәкил хүсусијјәтләриндә дә чох дәјишмәләр, јениликләр көрмәк мүмкүндүр.

Лирик ше'рләрин мөвзусу мүхтәлиф олдуғу, һәјатымызын, инкишафымызын, демәк олар, бүтүн мүһүм саһәләринә тохунулдуғу кими, шәкилләри, гурулушу, өлчү, гафијә системи дә мүхтәлифдир. Инди лирика јалныз фәрдин дахили аләминә, мәһәббәт вә кәдәринә дејил, ичтимаи һәјатын, аилә, мәишәтин бүтүн саһәләринә аид олан бир ше'р шәкли, жанры олмушдур. Шаир Бәхтијар Ваһабзадә диалог шәклиндә јаздығы «Ата вә оғул» ше'риндә өвлад мәһәббәтини вә бу мәһәббәтин күчүнү чох орижинал вә ајдын бир сүжетдә ифадә етмишдир. Ше'рин техникасы, гурулушу да мәзмуну, мәфкурәси гәдәр садә вә ајдындыр:

— Оғул даһа бәсдир, аз јор өзүнү
Јардығын одунлар көрәр он күнү.
— Ај ата кәлирәм, сән кеч ичәри.
— Он дәфә демишәм бајагдан бәри.
Ата чох јалварды, оғул «јох» деди.
Дедији сөзүндән кери дөнмәди.
Бирдән евә кечди ата бу ара,
Гучағында ушаг, чыхды бајыра.
Буну көрән кими оғул бозарды,
Гәзәб гығылчымы үзүнү сарды...
Ата күлүмсүнүб сөјләди: — нәдән,
Белә горујурсан ушағыны сән?
Мәним ушағымсан, бәс ахы, сән дә!..

Он бирлик өлчүсүндә, мәснәви тәрзиндә јазылмыш бу ше'р һәм өвлад мәһәббәтини тәрәннүм едән сағлам лирика, һәм дә садә вә тәбии гурулмуш мәнзум һекајә тә'сири бағышлајыр.

Поема. Муасир ше'рдә чох раст кәлдијимиз бир жанр да поемадыр. Поема әслиндә гәһрәманнамәдир. Надир шәхсијјәтин вә ја надир бир һадисәнин јүксәк пафос илә тәрәннүмүнә һәср олунан поеманын әдәбијјат тарихи бојунча мүхтәлиф нүмунәләри олмушдур. Инди поема даһа чох јазылыр. Демәк олар ки, мәнзум әсәрләрин һәчмчә ән бөјүјү вә ән чох дәбдә оланы поемадыр. Бу жанрын бир сыра характерик хүсусијјәтләри вә нүмунәләри һаггында чох јазылмыш вә јенә дә јазылмагдадыр. Поемалары лирик, епик, драматик — дејә бир нечә јерә бөлүрләр. Мәзмун е'тибары илә надир шәхсин, гәһрәманын, мүстәсна вә мүсбәт бир

һадисәнин тәрәннүмү шәртдирсә, шәкил е'тибары илә мәнзум јазылмасы вачибдир. Пушкинин, Мајаковскинин, Чаббарлынын, Вурғунун бир сыра поемалары вардыр ки, жанрын әсас хүсусијјәтләрини бу нүмунәләрдә көрмәк олар.

Лирик поемаларда адындан да мә'лум олдуғу үзрә, тәрәннүм лирик сәһнәләр, гәһрәманын дахили аләми, сарсынтылары, изтираблары, дујғу, дүшүнчәләри, дәрин һәјаты һиссләри үстүндүр. Бурада инкишаф етдирилән әһвалат јох, характерик вә биткин епизодлар олур. (С. Вурғунун «Бәсти», Рәсул Рзанын «Ленин» поемалары кими).

Епик поемаларда исә, әһвалат, инкишаф етдирилән бир сүжет вардыр. Бүтүн сүжет бојунча, гәһрәманын вә ја гәһрәманларын талеји изләнир, башга епик әсәрләрдә олдуғу кими, тәсвир олунур, көстәрилир.

Анчаг поема нәзм илә, ше'р илә јазылдығы кими, епизодлар, тәсвир вә хасијјәтнамәләрдә дә белә бир мүхтәсәрлијә, јығчамлыға риајәт олунур.

Поема нә гәдәр кениш әһатәли, нә гәдәр «епик» олур олсун, һәр һалда ше'р шәклидир, мәнзум әсәрдир, афоризмләрдән мәһрум ола билмәз. Чаббарлынын «Гыз галасы», Сәмәд Вурғунунун «Муған», «Комсомол поемасы» белә әсәрләрдәндир.

«ДИВАН ӘДӘБИЈЈАТЫ»

Классик әдәбијјатын жанрлары ичәрисиндә лирика өз ән'әнәләри илә даһа гәдимдир. Шәргдә јалныз ше'р јазанлар дејил, епик әсәрләр мүәллифи дә лирика илә, лирик ше'р јарадычылығы илә мәшғул олмушдур. Лирик ше'р чәрәјаны сонралар «Диван әдәбијјаты» ады илә шөһрәт тапмышдыр.

Азәрбајчанда Гәтран Тәбризи (XI әср) илә башланан бу әдәбијјат XVI—XVII әсрләрдә Фүзули вә Саиб јарадычылығында өзүнүн ән јүксәк инкишаф пилләсинә чатмышдыр.

«Диван әдәбијјаты»нын әсас мөвзусу ешг вә мәһәббәтдир.

Феодал-руһани һакимијјәтинин, ислам дини вә шәриәт ганунларынын инсаны ади, ибтидаи һүгуглардан мәһрум етдији бир дөврдә фәрдин истәк вә арзуларындан, севки вә мәһәббәт дујғуларындан данышмаг, онун һәјат вә јашамаг еһтирасыны чәннәт вә чәһәннәм хүлјаларына гаршы гојмаг, һәр шејдән әввәл, шәхсијјәтин азадлығы мәсәләси илә, дүнјәви мејлләрин тәблиғи илә бағлы иди.

Лакин, «Диван әдәбијјаты»нын мөвзу даирәси мәһәббәтлә мәһдуд олуб галмырды. Бурада ичтимаи-фәлсәфи, әхлаги-тәрбијәви, дини-тарихи мөвзулар да өзүнә мүәјјән јер тапыр, тәсвири ше'рләр — баһаријјәләр, хәзанијјәләр дә верилирди.

302—10

Ичтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләрдә вә тарихи мәнзумәләрдә конкрет тарихи шәраитин, ҹәмијјәт һадисәләри вә инсан мүнасибәтләринин тәсвири, шүбһәсиз, бу әдәбијјатын ән гијмәтли ҹәһәти иди...

«Диван' әдәбијјаты» мәфһумуна мүасир әдәбијјатшүнаслыгда шәрти бир истилаһ кими бахмаг лазымдыр. «Диван әдәбијјаты» түрк мүәллифләри тәрәфиндән јени дөвр — «Тәнзимат әдәбијјаты»на гәдәрки классик ше'ри билдирән бир истилаһ олараг гәбул едилмишдир. Һалбуки, башга Шәрг өлкәләриндә бу, классик әдәбијјат, јахуд гәзәл әдәбијјаты мә'насында ишләдилир. «Диван» сөзү ше'рләр мәҹмуәси вә ја үмумијјәтлә, әсәрләр күллијјаты мә'насында ишләнмишдир: «Дивани-һәким Гәтран Тәбризи», «Дивани-һәким Низами Кәнҹәви», «Дивани-хаҹә Һафиз Ширази», «Дивани-Мөвлана Фүзулији-Бағдади» вә саирә...

Бә'зән шаирләрин јалныз лирик ше'рләри топланан китаблар дејил, епик әсәрләрини дә әһатә едән китаблара «Диван» ады верилмишдир. Бөјүк Азәрбајҹан шаири Фүзулинин көһнә чаплары ичәрисиндә «Күллијјати-дивани-Фүзули» адландырылан китаблары буна мисал ола биләр. Фүзулинин әсәрләри һәтта 1924-ҹү ил чапында да «Мүсәһһәһи-күллијати-дивани-Фүзули» адланмышдыр. Лакин бу, «диван» тәртибаты ганун-гајдалары үчүн сәчијјәви дејилдир.

Мә'лумдур ки, «күллијјат» шаирин диваны да дахил олмагла бүтүн лирик-епик әсәрләрини әһатә едән китаблара дејилир. Әрәб, фарс, түрк, Азәрбајҹан вә башга халглара мәхсус классикләрин бизә гәдәр кәлиб чыхан диванлары исә әсасән лирик ше'рләрдән ибарәтдир.

Дивана топланан ше'рләр бир гајда олараг әрәб әлифбасы сырасына көрә дүзүлүр. Әрәб әлифбасында мәтлә' (ше'рин илк мисрасы) вә мәгтә'и (ше'рин сон мисрасы) әлифлә (ا) битән ше'рләрдән сонра «ب» (б), «ت» (т), «ث» (с) вә и. а. һәрфләрлә гуртаран ше'рләр кәлир. Ахырынҹы һәрф «ی»(ј), јахуд (и)-дир.

Фүзулинин азәрбајҹанҹа диванынын гәзәл тәртибаты буна јахшы нүмунә ола биләр. Диванын гәзәлијјат бөлмәси мәшһур:

Гәд әнарәл-ешгә-лил-үшшаги минһаҹәл һүда!
Салики-раһи-һәгигәт ешгә сәјләр игтида.

— мәтлә'ли гәзәллә башланыб,

Көнүл, јетди әҹәл, зөвги-рухи-дилдар јетмәзми?
Ағарды мүји-сәр, севдаји-зүлфи-јар, јетмәзми?

мәтлә'ли гәзәллә битир. «Һуда» сөзү әрәбҹә јазылышында (هدا) әлифлә («ا») битир, «јетмәзми» сөзү исә (и) («ی») илә гуртарыр.

Диван тәртибаты гајдаларына көрә шаир бүтүн әрәб һуруфаты илә битән ше'рләр јазмалы иди. Бу гајда сөз вә ону тәшкил едән һәрфләрин (әрәб һуруфатынын) мүгәддәслији һаггында дини-мистик бахышларла әлагәдар олараг, Јахын Шәрг поетикасынын ше'р-сән'әт гаршысында гојдуғу формал тәләбләрдән ирәли кәлирди. «Диван әдәбијјаты»нын бу ағыр тәләбләринә, истинасыз олараг, бүтүн шәрг шаирләри әмәл етмәли идиләр вә етмишләр.

Диванлар дибачә — мүгәддимә дә дахил олмагла мүхтәлиф бөлмәләрә ајрылырды. Китабын әввәлиндә мүәллиф тәрәфиндән нәср вә нәмзә јазылмыш дибачәдән сонра ашағыдакы бөлмәләр кәлирди:

1) Фи-әлагәсаид—гәсидә вә мәдһијјәләр[1],
2) гәзәлијјат—гәзәлләр,
3) тәрҹиат — тәрҹи-бәнд, тәркиб-бәндләр,
4) мүрәббе, мүхәммәс вә мүсәддәсләр,
5) сагинамәләр,
6) мәснәвијјат—мәснәви илә јазылмыш ше'рләр, мәктублар,
7) фи-әлмүләммәат—мүләммә'ләр,
8) фи-әлмүәммат—мүәммалар,
9) фи-әлвә'з—вә'зләр,
10) фи-әлнәсиһәтүн—нәсиһәтләр,
11) фи-әлшикајәтүн—шикајәтләр,
12) фи-әлтә'зијә—тә'зијә вә мәрсијә ше'рләри,
13) фи-әттарих—маддеји-тарихләр,
14) әлмүғтәат—гит'әләр,
15) әлмүфрәдат—фәрдләр, бејтләр,
16) фи-әлрүбаијјат—рүбаиләр.

Фәгәт бу тәртибат да кифајәт дејилди. Дивана дахил едилән әсәрләр ачыг көстәрилмәсә дә «рәсми» вә «гејри-рәсми», јахуд «дини» вә «дүнјәви» мөвзулара ајрылырды. Китабын әввәлиндә аллаһ, пејғәмбәр вә саир «мүгәддәсләр» тә'риф-тәрәннүм олунурду ки, буна тәкҹә диванларын тәртибиндә дејил, дастанларда, поемаларда да әмәл едилирди. Бу «рәсми» адланан һиссәләрдә, еләҹә дә поемаларын әввәлиндә верилән мүнаҹат, нә'т вә ме'раҹнамәләрдә шаир јалныз е'тигад мөһкәмлији вә сәмимијјәтини јох, ејни заманда, сәнәткарлыг маһарәтини дә нүмајиш етдирмәли иди.

Әрәбләр тәрәфиндән Шәрг халглары әдәбијјатына јеридилмиш бу ән'әнәни һаким тәбәгә һәр јердә мүһафизә етмәјә чалышырды. Бу ағыр ганун-гајданы јеринә јетирмәјә мәҹбур

[1] Бә'зән шаир гәсидәләрини диванындан ајыра да билир. Мәсәлән, Фүзули үч дилдә — әрәб, фарс вә азәрбајҹанҹа гәсидәләрини башга ше'рләриндән ајырыб онлара мүгәддимә јазмыш вә ајрыҹа бир китаб кими — «Дивани-гәсаид» дејә мүәјјәнләшдирмишдир. Бу, надир һадисәдир.

олан сәнәткар истәр-истәмәз «дини-мүгәддәсата» бир пај вермиш олурду...

Диванларын јалныз тәртибатында дејил, тәхәллүс сечмәкдән тутмуш дил, ше'ријјәт мәсәләләринә гәдәр һәр јердә схоластик ше'рин көһнә ганун-гајдаларына әмәл етмәкдән ирәли кәлән бир формализм өзүнү көстәрирди. Тәкчә тәхәллүс сечмәк өзү мүһүм бир иш сајылырды. Шәрг поетикасына көрә шаир әсәрләриндә өз адыны, ја шөһрәтини (фамилијасыны) ишләдә билмәзди. Бу чох сөнүк вә гејри-поетик көрүнә биләрди. Бунун үчүн шаир өзүнә поетик ад—тәхәллүс сечмәли иди. Көтүрүлән тәхәллүс мусигили, үрәјә јатан, шаирин руһуна, сәчијјәсинә ујғун олмалы, билик вә мә'рифәтинә дәлаләт етмәли иди. О, һәмчинин һәр чүр шәрикликдән узаг олмалы иди.

Јарадычылығынын илк илләриндә бөјүк Фүзулинин белә бир ағыр, әзијјәтли ахтарыш гаршысында дурдуғуну хатиримизә кәтирәк:

«Ше'рә башладығым заманлар һәр күн бир тәхәллүс бәјәнир, бир мүддәт сонра ејни тәхәллүсү ишләдән башга бир шаирә раст кәлир вә алдығым тәхәллүсү дәјишдирирдим. Сонра анлашылды ки, мәндән әввәл кәлән достлар ибарәләрдән чох тәхәллүсләри көтүрмүшләр. Дүшүндүм, әкәр ше'рдә башгалары илә мүштәрәк бир тәхәллүс көтүрәрәмсә, мүвәффәг олмадығым тәгдирдә мәнә зүлм олар, мүвәффәг оларсам, ортағыма зүлм етмиш оларам. Бу бәнзәрлијин ортадан галдырмаг үчүн «Фүзули» тәхәллүсүнү алдым вә ортагларымын мәнә зүлм едиб, мәни изтираб ичиндә гојмаларындан гуртармаг үчүн тәхәллүсүмүн һимајәсинә сығындым».

Даһа сонра шаир давам едәрәк јазыр:

«Һәгигәтән бу тәхәллүс бир чох ҹәһәтдән тамам мәним истәдијим кими олду... Әввәлән, мән өзүмү рузикарын јеканәси көрмәк истәјирәм. Буну тәхәллүсүм тә'мин етди. Фәрдијјәтимин әтәји ортаглыг әлиндән гуртарды. Икинҹиси, мән бүтүн у л у м вә ф ү н у н у өзүндә топламыш бир инсан олмаг үчүн чалышырдым. Буну ифадә едән бир тәхәллүс тапдым. Чүнки ф ү з у л лүғәтдә ү л у м вә ф ү н ү н кими фәзлин ҹәмидир»[1].

Шаир «фүзул» сөзүнүн халг арасында, ејни заманда, әдәбә мүхалиф, һәр ишә гарышан мә'насында ишләндијинә ишарә едәрәк: «Билдим ки, бу ләғәб һеч кимин хошуна кәлмәјәҹәк!» — дејир.

Шәргин мәшһур сөз усталарынын тәхәллүсү әксәрән белә бир чәтин јолла јаранмышдыр: «Фирдовси», «Хәјјам», «Хагани», «Низами», «Сә'ди», «Һафиз», «Ҹами», «Нәваи», «Фүзу-

[1] Мәһәммәд Фүзули. Әсәрләри, III ҹилд, Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы Нәшријјаты, Бакы, 1958, сәһ. 21.

ли», «Саиб», «Вагиф», «Сабир» — бу тәхәллүсләрин һәр биринин мүәјјән мә'насы вардыр.

Лакин шаир тәхәллүсдән башга күнјә, ләғәб интихаб етмәли, әсәрләриндә јер мәнсубијјәтини дә билдирмәли иди. Гојулан тәләбә мүвафиг олараг, Гәтран — Әбү Мәнсур Гәтран Тәбризи, Хагани — Әфзәләддин Хагани Ширвани, Сә'ди — Шејх Мүслиһәддин Сә'ди Ширази адландырылмыш вә мәнбә'ләрдә дә бу ҹүр гејд едилмишдир.

Дил — ше'ријјәт мәсәләләринә кәлдикдә, демәк лазымдыр ки, диван, јахуд «гәзәл әдәбијјаты»нын бурада да мөһкәм ганун-гајдалары һөкм сүрүрдү.

Гәзәл ше'ринин өзүнә мәхсус үслуб хүсусијјәтләри варды. Јахын Шәрг поетикасына көрә гәзәлин һәр бејтиндә мүстәгил бир фикир, дујғу ифадә олунуб, бәдии-мәнтиги ҹәһәтдән әсасландырылмалы иди. Өз-өзлүјүндә тамамланмыш, биткин бир фәрд, јахуд мүфрәд олан бу бејт өзүндән әввәлки вә сонракы бејтләрлә фикрән әлагәдар олмаја да биләрди. Бунунла да бејтләр арасында фикир әлагәсинә, мәнтиги бағлылыға јох, формал әлагәјә, јахуд формал мәнтигә әсасланыр, ше'рдә мәзмун вәһдәти дејил, форма вәһдәти әсас көтүрүлүрдү. Ашиг-мә'шуг мүнасибәтләри, јахуд тәбиәт тәсвири илә башланан ше'р (гәзәл, гәсидә, гит'ә вә саирә) иҹтимаи-фәлсәфи мәзмун дашыјан мисраларла да гуртара билирди. Нәсиминин мәшһур «Булунмаз» рәдифли гәзәли буна парлаг мисалдыр:

Дәрдү ғәм илә јанды көнүл, јар булунмаз,
Чох дарү дијар истәди, дәјјар булунмаз.
Јарым дејиҹи чохдурур, әмма бәһәгигәт
Фүрсәт кәлиҹәк јари вәфадар булунмаз...
Адәт будурур ким, дили дилдарә верәрләр
Дил кетди әлимиздәну дилдар булунмаз.
Нечә кишиләр дә'вији-ислам едәр, әмма,
Тәк арада бир хач илә зүннар булунмаз.
Һәр бињүнәр әнсаб илә мәнсәбләри тутду,
Саһибһүнәрә мәнсәбү вадар булунмаз.
...Һәр кишидә бир ҹүббәвү дәстар олур, әмма
Мин башда бири лајиги дәстар булунмаз.
Тәррар кәр алырса гаму рәхти рәвадыр,
Чүн гафилләдә бир киши бидар булунмаз.
Вар, дәрдә тәһәммүл гылу сәбр ејлә ҹәфајә,
Чүн дил диләки әндәкү бесјар булунмаз.
Зирг илә рија иштә кәсад ејләди фәзли,
Елм әһлинә бир рәвнәги-базар булунмаз.
Вар, өзүнү фаш етмә, Нәсими, кишијә ким,
Аләмдә бу күн мәһрәми-әсрар булунмаз![1]

Нүмунә олараг верилән гәзәлдә, һәмчинин башга классикләрин әсәрләриндә чох заман мәһәббәт мөвзусунун иҹтимаи-фәлсәфи мөвзуларла бу ҹүр говушуг, гарышыг шәкилдә

[1] Сејид Имадәддин Нәсими. Диван, Бакы, 1926-ҹы ил, сәһ. 83.

ишләнмәсинин дә әсас сәбәби јухарыда дедијимиз һәмин
схоластик гајда-ганун иди. Бу гајда-гануна көрә ше'рдә
бүтөв бир мә'на вәһдәти ахтармаг лүзумсуз сајылыр, лирик
ше'рин вәзн, бәһр вә гафијә вәһдәти биринчи сыраја кечир-
ди. Буна көрәдир ки, Шәрг нәзәријјәчиләри гәзәли чох за-
ман мирвары бојунбағысы илә мүгајисә едирләр. Һәр бир
көвһәр, мирвары дәнәси өз-өзлүјүндә гијмәтлидир, амма
онлар бир сапа дүзүлдүкдә даһа көзәл көрүнүрләр!

Лакин, еһтијатсыз бир әл бојунбағынын гырылыб, мир-
варыларын дағылмасына сәбәб олдуғу кими, гәзәлдәки бејт-
ләр дә заманын әли илә дүшүб сәпәләнир, һәтта гијмәтли
көвһәрләриндән бири, јахуд бир нечәси итә дә билирди. Де-
мәк, тәкчә вәзн, бәһр вә гафијә мөһкәм бағ ола билмәзди.

Лакин бөјүк сәнәткарлар диван әдәбијјатынын рәсми гај-
даларына табе олсалар да, сырф формализмә гапылмамыш-
лар. Хагани Ширвани, Низами, Фүзули ше'рдә схоластиканы
рәдд едиб, әдәбијјатын идрак әһәмијјәтинә, мә'насына јүк-
сәк гијмәт вермишләр.

Низаминин гәзәлләриндә, јахуд башга формаларда јаз-
дығы ше'рләриндә мисралар вә бејтләр арасында дәрин мә'-
на әлагәси, мөһкәм мәнтиг өзүнү көстәрир. Бөјүк сәнәткар
һәр ше'риндә бир дујғудан, бир мәсәлә вә ја мәтләбдән да-
нышыр, фикирләрин долғунлуғуна, һисси вәзијјәтләрин ка-
миллијинә чалышыр. Низаминин гәзәли мүәјјән бир мөвзуја
һәср олунмушдур. Бурада һәр бејт өзлүјүндә биткин олмаг-
ла, тематик чәһәтдән өзүндән әввәл вә сонра кәлән бејтләрлә,
ше'рин үмуми руһу, аһәнки вә мә'насы илә әлагәдар олур:

«Мәним ох гәлбимә дәјмиш, көзүм пүрхун нәдәндир?
Өзүн гәлбимдәсән, нәгшин олур бирун, нәдәндир?»

«Чаванлыг көч едәр, гојма, кедәр әлдән, заман кечсин,
Инанма бир даһа бурдан гәриби-кариван кечсин.»

Мәһәббәт мөвзусунда јазылмыш биринчи ше'рдә ашигин
јалныз вүсал һәсрәтиндән, әхлаги мөвзуда олан икинчи гә-
зәлдә исә, кәнчлијин гәдрини билмәкдән сөһбәт кедир. Бу,
Низами лирикасы үчүн тә'јинедичи әламәт ола биләр. Мөв-
зу вәһдәти Низаминин гәзәллијјаты үчүн о дәрәчәдә сәчиј-
јәвидир ки, онун ше'рләрини, һәтта мүәјјән башлыглар ал-
тында да вермәк олар. Беләликлә, Низамидә мәзмун формаја
дејил, форма мәзмуна табе едилмишдир. Низами үчүн форма
јалныз мәзмуну көзәл вә ајдын ифадә васитәсидир.

Ј. Е. Бертелс Низаминин лирик ше'рләр мәчмуәсинә јаз-
дығы мүгәддимәсиндә гејд едир ки:

«Адәтән, гәзәл поезијадан зијадә мусигијә јахын олан бир
ше'рдирсә вә онун мә'на чәһәти икинчи дәрәчәли амилдир-
сә, онда Низами ирәлијә доғру бир аддым атыр вә нәинки
јалныз образлары истәдијн кими ишләдир, һәм дә тамамилә

конкрет фикирләр мәчмуу верир. Мән Низаминин бу чәһәти-
ни онун тәһкијә поезијасына олан фитри мејли илә изаһ едәр-
дим... Низами гәзәл лирикасынын үстүнү алмыш тәһлүкәни
дујур, баша дүшүрдү ки, онун гурулушуну мүһафизә едиб
сахламаг һөкмән донуглашмасына, сојуг формалы ојуна
чеврилмәсинә сәбәб олачагдыр. Буна көрә дә Низами јаран-
мыш ән'әнәләри позмаға, новатор кими чыхыш етмәјә, гәзәл-
дән шәрти, басмагәлиб дүстурлары ишләтмәк үчүн дејил,
өзүнүн ән инчә дујғуларыны ифадә үчүн истифадә етмәјә гә-
рар вермишдир».

Низами, Фүзули вә башга даһи сөз усталары истисна
едиләрсә, диван әдәбијјатында формал ганун-гајдалара ујан
шаирләр формал мәнтигә әсасланараг ше'рин мә'насына
јох, заһири көзәллијинә диггәт јетирирдиләр.

Бир сыра шаирләр сөз ојуну илә әјләнир, бәр-бәзәјә, иф-
рат образлылыға, гафијәпәрдазлыға ујур, јерли-јерсиз да-
хили гафијәләр, рәдифләр, чинаслар кәтирмәјә мејл едир,
гәрибә мүләммә'ләр, баш сындырычы муәммалар јазырды-
лар.

Ше'рдә мусиги, аһәнкдарлыг хатиринә бир сөз, ја бүтөв
бир ифадә ојнадыласраг, бејтдә ејни мә'нада бир нечә дәфә
тәкрар, ја тәкрир едилир, беләликлә, сүн'и јолла емосија
јаратмаға сә'ј көстәрилирди:

Чанан нәконәд һәркез, һәркез нәконәд **чанан,**
Шадан деле ма јек дәм, јек дәм деле ма **шадан**[1]
(Фәләки)

Бурада мисралары ејни сөзлә башлајыб битирмәјә (ча-
нан—чанан, шадан—шадан) хүсуси диггәт јетирилдији дә ај-
дындыр. Фәләкинин бу ше'ринә јахын формада башга шаир-
ләрдә, мәсәлән, Хәтаидә мүәјјән нүмунәләрә тәсадүф етмәк
олур:

Хар долду јүрәкнм һичриндә, еј, күл јүзлү **јар,**
Јар бағрым арасын, көр ким, нечә хар онда **вар.**
Вар чанымда мәним һичран дили-сузани-**дуст,**
Достү дүшмән хамусу ағлар мәнимчүн **зар-зар.**
Зар-зар ағлар чү бүлбүл күл јүзүнчүн мурғи-**чан,**
Чанә јетирмиш мәни чөвр илә дөври-**рузикар.**
Рузикарым тирәдир сәнсиз, әја, арами-**чан,**
Чан нечин арам тутсун, һәддән өтрү **интизар.**
Интизарәм вә'деји-вәслин јолунда **һәр заман,**
Һәр заман диванәтәк дағлара дүшдүм **бигәрар.**
Бигәрар олдум сачын тәк рүхләриндән ајры **мән**
Мән нечин арам едим сәнсиз ки, олдум **дилфикар.**
Дилфикар олду Хәтаи фиргәтиндән **рузу шәб,**
Рузу шәб вәслин хәјали чанда галды **јадикар.**[2]

---

[1] Фәләки Ширвани. Диван, Лондон, 1929.

[2] Хәтаи. Гәзәлләр, Азәрбајчанын Иранла Мәдәни Әлагә Чәмијјәтинин нәшријјаты, Бакы, 1946, сәһ. 54.

Ше'рин илк мисрасынын сонунда кәлән сөз — «јар» икинчи мисранын әввәлиндә, икинчи мисранын сонунда кәлән сөз — «вар» икинчи бејтин биринчи мисрасынын әввәлиндә, һәмин мисранын сонунда кәлән сөз — «дост» икинчи мисранын әввәлиндә вә с... давам етдирилир. Шәрг поетикасында бу ше'р формасы ردّالعَجُز الیَ الصّدر (Рәддүл-әчүзиләс-сәдр) адланыр.

Чох сәмими олан бу гәзәл заһирән сәнәткаранә јарадылмыш орижинал ше'р тә'сири бурахса да, бурдакы формализми көрмәмәк мүмкүн дејилдир.

«Диван әдәбијјаты»нда белә нүмунәләрә һәр аддымда раст кәлмәк олур. Мәһарәт вә һүнәр һесаб олунан белә «хүсуси» гурулуша малик ше'рләр јаратмаға шаирләр нә гәдәр гүввә вә вахт сәрф етмишләр.

Әдәбијјатда формализм вә схоластика о гәдәр күчлү иди ки, һәр сәнәткар бу тә'сирдән асанлыгла өзүнү хилас едә билмирди. Һәтта Вагиф кими көркәмли реалист дә тәкчә классик ше'р формаларында јаздығы әсәрләриндә дејил, бә'зи гошмаларында белә формал сәнәт јолундан тамамилә узаглаша билмәмишдир. Вагифин ашағыдакы көзәлләмәси буна сүбутдур:

Көзәл бојлу, **көзәл** хојлу, **көзәл** јар,
Нә **көзәлсән**, кејинибсән алы сән.
Көзәл көзүн һәр бир гыја баханда,
Көзәл чаны **көзәл** тәндән алысан.

Көзәл гамәт, **көзәл** кәрдән, **көзәл** үз,
Көзәл олмаз сән тәк, олса, **көзәл** јүз,
Көзәл чаны мунча јетәр, **көзәл** үз,
Көзәл дејил, етмә, **көзәл**, алы сән.

Көзәл дуруб, **көзәл** кәзиб, **көзәл** бах,
Көзәл, кәлбәм, сал бојнума **көзәл** бағ,
Көзәл, сејрү кәшт еләјиб **көзәл** бағ,
Көзәл, дәр будагдан **көзәл** алы сән

Көзәл саги, **көзәл** тутуб, **көзәл** кәс,
Көзәл дөғра кабаб бағрым, **көзәл** кәс,
Көзәл чанан, **көзәл** адам, **көзәл** кәс.
Бир **көзәл** кимсәнин **көзәл** алысан.

Көзәл гапындадыр, **көзәл** һеј дәрин,
Көзәл сев демишәм, **көзәл** һеј, дәрин,
Көзәл, Вагиф гулун, **көзәл** һејдәрин,
Көзәл јетиш дадә, **көзәл** Алы сән[1].

Беш бәнддән ибарәт бу ше'рдә 43 дәфә көзәл сөзү ишләдилмишдир!

---

[1] Молла Пәнаһ Вагиф. Әсәрләри, Азәрнәшр, Бакы, 1957, сәһ. 130.

Јазы-позуда ифрат формализмә, мистикаја ујан пешәкар шаирләр исә, бә'зән ше'рләриндә сөз вә һәрфләрин кизли тәртибаты илә аллаһын, пејғәмбәрин, имамларын, јахуд көзәлин—мә'шугәнин адыны вермәјә чалышыр, һәм дә буну усталыг билирдиләр. Фарсча јазылмыш бу рүбаи характерик мисалдыр:

Меј зе сәнәм хастәм, дад мәраин чәваб;
Һөвселе бајәд тора, та бедәһәм зин шәраб.
Мәст шодәм, әгл берәфт әз сәрәм,
Дәф'е хомарәм бе кон, еј шәһе аличәнаб!

Рүбаинин дөрд мисрасынын илк дөрд һәрфи илә (م، ح، م، د) «محمد» (Мәһәммәд[1]), икинчи дөрд һәрфи илә (ی، و، س، ف) «یوسف» (Јусиф) сөзү ифадә едилмишдир.

Бә'зән елә нәзм нүмунәләри јарадылырды ки, бунлары јухарыдан ашағыја, јахуд тәрсинә, ашағыдан јухары охудугда мә'на дәјишмәдән галырды...

Демәк лазымдыр ки, сәнәтдәки бу формализм јалныз «Диван әдәбијјаты» чәрчивәсиндә мәһдуд олуб галмыр, аз вә ја чох дәрәчәдә ашыг ше'ринә дә сирајәт едирди. Классик вә мүасир ашыг ше'римиздә тәсадүф олунан «додагдәјмәзләр», «дилтәрпәнмәзләр», «додагдәјмәз диваниләр», «чәнки диваниләр», «нәфәсчәкмә тәчнисләр» мәһз бу тә'сирлә изаһ едилмәлидир.

Садәчә «ше'р нәш'әси» хатиринә јаранан бу нүмунәләр, һәр шејдән әввәл, сәнәтин идрак әһәмијјәтини зәифләтмәјә доғру јөнәлдилмишди.

«Диван әдәбијјаты»нда һәрфләрдән (әрәб һүруфатындан) истифадә илә сурәт вә мә'на јаратмаг, дини-фәлсәфи рүмуз (рәмзләр) ифадә етмәк өзү хүсуси бир мәсәлә иди.

Әввәлән, һәр бир һәрф ајрылыгда мүәјјән мә'на дашыјырды:

әлиф (ا) —гәдд, гамәт;

лам, чим, дал (ل، ج، د) —зүлф;

мим (م) — ағыз;

ејн (ع) — көз;

шин, син (ش، س) — диш;

гаф, нун (ق، ن) — гаш;

дал, нун, мим. (د، ن، م) — бүкүк гәдд вә с.

Шаирләрин чохусу бу һәрфләрә бәдии сурәт јаратмаг, бә'зиләри исә (Нәсими, Хәлили, Һәбиби, Сүрури) дини-фәлсәфи рүмуз вермәк мәгсәди илә кениш мүрачиәт едирдиләр. Нәсими кими тәригәт шаирләриндә бә'зән бу, әсас стил хү-

---

[1] Әрәб әлифбасында бир сыра сәсли сәсләр јазыда чох вахт һәрфлә ифадә олуна билмир.

сусијјәти кими өзүнү көстәрирди. Нәсимидән верилән ашағыдакы нүмунәләр бу чәһәтдән мараглыдыр:

Ағзынла зүлфи-мишкин мишкати-нури-һәгдир,
Көр һагы, халга көстәр, шол «мим»у «дал» ичиндә.

Саги ләбиндән доғмушуз, јә'ни ки, бадән «лам»илә
Фитрәт күнүндән та әбәд шол дајәдәндир ширимиз.

«Каф»ү «нун» әмриндән олду бу чаһан јекбар мәст.

Биринчи мисалда көзәлин агзы «мим» (م), зүлфү исә «дал», (د) илә гаршылашдырылмышдыр. Икинчи мисалда хилгәтин сөзлә (аллаһ әмри илә) һечликдән варлыга чеврилмәси һаггындакы дини көрүшләрә әсасланараг, шаир «лам» (ل) һәрфи илә ифадә етдији «ләбдән» (لب) — додагдан доғулдуғуну билдирир, ону (додагы) өзүнүн сүд верән дајәси адландырыр. Үчүнчү нүмунәдә исә бу дәфә бир гәдәр ачыг шәкилдә дүнјанын кујә «каф» (ك) вә «нун» (ن) һәрфләриндән, јә'ни танрынын әрәбчә «кон» (كن) ол, јаран сөзүндән әмәлә кәлдијини сөјләјир.

Хагани, Низами вә Фүзули исә даһа чох бәдии сурәт јаратмаг үчүн һәрфләрә мүрачиәт едирләр:

Башыма бир чәкич зәрбәси дәјди,
«Әлиф» гамәтими «мим» кими әјди.

(Хагани)

«Әлиф» әрәб әлифбасында (ا) шәклиндә дүм-дүз, «мим» исә, (م) шәклиндә әјри, донгар бир һәрфдир. Хагани бу һәрфләр васитәси илә «әлиф» (ا) кими дүм-дүз гәддинин накәсләрин чөврүндән «мим» (م) кими бүкүлдүјүнү ифадә етмәк истәмишдир.

Дәрс алмамыш данышар фәсаһәтлә, о билсән,
Адәмин «әлиф»индән Мәсиһин дә «мим»индән.

(Низами)

Мәһәммәд пејғәмбәр мәктәб-мәдрәсә көрмәдијинә көрә чамаат арасында она (أمّ) үмми — јә'ни дәрссиз дејирмишләр. Әрәб һуруфатында «Адәм» сөзүнүн илк һәрфи «әлиф» (ا), «Мәсиһ» (Исанын ләгәби) сөзү исә «мим» (م)-лә јазылдығындан, шаир бу ики адын илк һәрфләри илә (أمّ) «үмми» сөзүнү ифадә етмәк истәмишдир.

Шәһла көзү — нәркиси-пүрәфсун,
Зиба гашы — нәркиз үзрәки «нун»,
Һүснү күлү — лаләји-шәфәгфам,
Зүлфи-хәми — лалә үзрәки «лам»

(Фүзули)

Бурада Мәчнунун нәркис тачына бәнзәдилән көзәл гашы «нун» (ن) һәрфи илә, гыврым сачынын буруғу исә, лалә үзү илә—лалә бағрындакы ики үзбәүз дурмуш «лам» (ل) илә гаршылашдырылмышдыр.

«Диван әдәбијјаты»нда һәрфләрә һәмчинин «әбчәд» һесабы илә маддеји-тарих (әсәрләрин јазылыш тарихи, тәвәллүд вә вәфат тарихләри) көстәрмәк үчүн дә мүрачиәт едилирди.

«Әбчәд» һесабы ики нөв иди: «әбчәди-кәбир» (бөјүк әбчәд), «әбчәди-сәгир» (кичик әбчәд). Биринчидә әрәб әлифбасынын бүтүн һуруфаты, икинчидә исә бир гисми иштирак едирди. Маддеји-тарих јазыларкән даһа чох «әбчәди-кәбир»дән истифадә олунурду.

«Әбчәди-кәбир» муәјјән лүғәти мә'насы олмајан бу сөзләрдән ибарәтдир:

(кәләмән) كلمن، (һүтти) حطى، (һәввәз) هوز، (әбчәд) ابجد، (зәзиғ) ضظغ، (сәхиз) ثخذ، (гәрәшәт) قرشت، (сә'фәс) سعفس.

«Әбчәд» һесабында һәрфләрин мүтабиг (гаршылығы) олдуғу рәгәмләр бу гајда үзрәдир:

500 = ث 600 = خ 700 = ذ	60 = س 70 = ع 80 = ف 90 = ص	8 = ح 9 = ط 10 = ى	1 = ا 2 = ب 3 = ج 4 = د
800 = ض 900 = ظ 1000 = غ	100 = ق 200 = ر 300 = ش 400 = ت	20 = ك 30 = ل 40 = م 50 = ن	5 = ه 6 = و 7 = ز

Хагани «Исфаһан» рәдифли гәсидәсиндә белә бир мараглы маддеји-тарих јазмышдыр:

«Мән «са» (ث) «нун» (ن) вә «әлиф» (ا) илиндә Мосул һөкмүдарына Исфаһана лајиг сәна (ثنا) охудум».

Мисрадакы ا، ن، ث һәрфләрини әбчәдлә һесабладыгда, мә'лум олур ки, шаир гәсидәни һичри 551 дә (милади 1156-чы илдә) јазмышдыр.

«Диван әдәбијјаты»нда рәгәмләр өзләри дә (бир илә доггуз арасында) мүхтәлиф рәмз, мәфһум вә әламәтләр ифадә едирди. Бу рәгәмләр белә тә'бир олунурду:

Бир — аллаһ,
Ики — ики дүнја.

Үч — чәмадат (чансызлар), нәбатат, һејванат.
Дөрд—дөрд үнсүр: су, од, торпаг, һава.[1]
Беш—беш һисс: көрмәк, ешитмәк, дујмаг, дад билмәк, иј билмәк.[2]
Алты—алты чәһәт: өн, арха, саг, сол, јухары вә ашағы.
Једди—јерин једди тәбәгәси.
Сәккиз—бећиштин сәккиз гапысы (көјүн тәбәгәләри).
Доггуз—доггуз фәләк (доггузунчу фәләк аллаһ мәканы һесаб олунур).

Хагани рәгәмләрин бу сиррини әмиси Кафијјәддиндән өјрәндијини хатырлајыб јазмышды:

Чох асан јол илә о маһир инсан,
Етди «бир», «ики», «үч», «дөрд», «беш»и бәјан...

«Әбчәд» һесабы кими, рәгәмләрлә «рүмуз» ифадә етмәк дә, өз нөвбәсиндә ше'рдә бөјүк чәтинлик вә анлашылмазлыг доғурурду.

Диван, јахуд гәзәл әдәбијјатынын бөјүк Фүзулинин дедији кими, һәмчинин «өзүнә мәхсус дил вә кәлмә аләми» варды. Бурада Шәрг поезијасында әсрләр боју ишләнәрәк ән'әнәви шәкил алан бәдии ифадә васитәләри, сурәтләр, епитетләр, әрәб-фарс ифадә вә тәркибләри јол алыб кедир, шаирләр нә гәдәр ешидилмәмиш тәшбиһ вә истиарәләр, мәчаз вә мүбалиғәләр тапыб ишләтсәләр дә, өзләрини китаблардан кәлән, чејнәнмиш, гәлиб һалына дүшмүш бу ән'әнәви ифадә, тәркиб вә сурәтләрдән гуртара билмирдиләр.

«Диван әдәбијјаты»нда — «чешми-нәркис» (нәркиз көз), «зүлфи-сүмбүл» (сүмбүл зүлф), «ләби-мәрчан» (мәрчан дodаг), «әшки-лә'л» (ганлы јаш), «чешмеји-һејван» (дирилик сују — чох заман ағыз мә'насында), «бүти-Кәшмир» (Кәшмир көзәли), «бүти-Чин» (Чин көзәли), «хәти-рә'на» (рә'на чөһрә), «мишки-Татар» (Татар мишки), «хали-әнбәрбу» (әнбәр әтирли хал), «нәркиси-фәттан» (фитнәли нәркиз), «маһи-табан», «сәрви-бала», «ашиги-садиг», «һилалгаш», «сураһи кәрдән», «хәнчәр кирпик», «мирвары диш», «мүәмбәр какил» вә саир сурәтләри классик ше'рдә һәр јердә көрмәк олар.

Классик ше'рдә чансыхычы бир јекнәсәглик әмәлә кәтирән бу дашламыш сурәтләр заман кечдикчә, тәбии олараг, һәгиги сәнәткарлыг ахтарышларына мане олур, сәнәтин јени вә даһа јүксәк бир јола чыхмасы просесини ләнкидирди. Сәнәткар гәлиб һалына дүшмүш бу мүчәррәд сурәтләрә нә гәдәр чох ујурса, ше'р һәјатдан бир о гәдәр узаглашырды. Буна көрә дә һәмин гајдалар реалист сәнәткарлара мә'насыз көрүнүрдү. М. Ә. Сабирин чејнәнмиш, гәлиб шәклинә дүшмүш сурәтләрә күлмәси тәсадүфи дејилди:

Еј алнын ај, үзүн күнәш, еј гашларын каман
Чејран көзүн, гарышга хәтин, какилин илан!
Алма чәнән, чәнәндә зәнәхдан дәрин гују,
Кирпикләрин гамыш, додағын бал, тәнин кәтан!
Бојнун сураһи, бој-бухунун бир уча чинар,
Әндамын аг кумуш, јанағын гырмызы әнар!
Халын үзүндә буғда, башында сачын гураб,
Гаһ гаһ!.. Гәрибә күлмәлисән ханиман хәраб!..

[1] Јахуд — дөрд дини китаб: «Зәбур», «Төврат», «Инчил», «Гур'ан».
[2] Беш рәгәми «пәнч тәни-али-әба»ја—Мәһәммәд пејғәмбәрә вә онун дөрд аилә үзвүнә дә аид едилир.

Сабир бу күлүшү илә көһнәлији нүфуздан салыр, сәнәткары һәгиги, јени сәнәт јолуна чағырырды.

«Диван әдәбијјаты»ндакы формализм вә схоластика, јени заманда, нәсрдә дә өзүнү көстәрирди. Дәбдәбәли дил, ифрат образлылыг, гафијә тәкчә ше'р дејил, нәср үчүн дә вачиб тәләбләрдән сајылырды.

Мирзә Фәтәли Ахундова гәдәрки классик нәсрин нүмунәләри, һәмчинин елми әсәрләр, истиснасыз олараг, бу јолла јарадылмышдыр ки, буна да Шәрг поетикасында сәч'или нәср (гафијәли нәср) дејилирди. Азәрбајчан әдәбијјаты классикләри Хагани, Фүзули вә Мирзә Шәфи Вазеһин бизә гәдәр кәлиб чыхан нәср әсәрләри сәч'или нәсрин нүмунәләридир:

«Мән бәратимдән иһанәт чәкдијим үчүн **мүнфәил,** бәратим мәндән фаидәсиз əзаб вердији үчүн **хәчил.** Ол, шаһидимәчруһ кими тәгрирдән **пәшиман,** мән мүддәији-казиб кими тәшни'дән **пәришан.** Ол, **ајәти-мәнсух** кими **мәмнуул-әмәл, мән үммәти-мәнсух кими мәгтуул-әмәл»** («Шикајәтнамә»дән).

«Бу мәсәл гәләтдир ки, дејәрләр көздән кедән көнүлдән кедәр; мадам ки, **көздәјдин, көздә идин,** инди ки, көздән кетдин, көнүлдәсән»

(Мирзә Шәфи Вазеһ—«Һәсб-һал»).

XIX әсрдә бөјүк Азәрбајчан әдиби Мирзә Фәтәли Ахундовла башланан јени әдәбијјат вә онун нүмајәндәләри мистик әдәбијјата, гәсидәјә гаршы чыхдыглары кими, гафијәли нәсрин формал хүсусијјәтини дә кәскин тәнгид етмишләр.

Реалист әдәбијјатын јараныб сүр'әтлә инкишафы, маарифчилик идејаларынын јајылмасы илә әлагәдар олараг «Диван әдәбијјаты» тәләбләри мүтәрәгги јазычылар үчүн өз әһәмијјәтини итирмишдир. Көһнә формалардан, көһнә поетик гајдалардан әл чәкмәјиб мәрсијә јазанлар исә, мүртәче мејлләрин тәблиғатчысы кими демократик јазычылар тәрәфиндән рәдд едилмишләр.

ЕПИК НӨВ.

Әдәби нөвләрдән бири дә епосдур. Епос лүғәти мә'нада сөз демәкдир. Әдәбијјатшүнаслыгда исә сөјләмә, нәгл етмә,